

تحلیلی بر پایان نامه های جمعیت شناسی مسائل گذشته و نیازهای آینده^۱

دکتر محمدجلال عباسی شوازی^۲

زینب کاوه فیروز^۳

چکیده

تحقیقات جمعیت شناسی در ایران رسماً از دهه ۴۰ آغاز شد و از دهه ۱۳۵۰ تا بحال این رشته در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد تدریس گردید. برای اولین بار در ایران، در سال ۱۳۸۱ دوره دکتری جمعیت شناسی نیز در دانشگاه تهران تاسیس شد. بدون شک برنامه ریزی و جهت گیری های آینده رشته جمعیت شناسی در کشور مستلزم بررسی و امعان نظر دقیق در مورد تحقیقات و آموزش گذشته جمعیت شناسی در کشور می باشد. ارزیابی آموزش و تحقیقات گذشته برای تعیین استراتژی های لازم برای توسعه جمعیت شناسی متناسب با نیازهای جامعه مفید خواهد بود. هدف از این مقاله بررسی اهداف و ویژگیهای پایان نامه های جمعیت شناسی که طی چهار دهه گذشته در کشور انجام شده اند می باشد. برای رسیدن به این هدف، پایان نامه هایی که در یکی از مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و یا دکتری نگاشته شده و به یکی از مسائل جمعیتی پرداخته، مرور، و تجزیه و تحلیل می گردند. و در پایان با توجه به خلاءهای موجود در مطالعات گذشته، برخی از موضوعاتی که در آینده برای تحقیقات جمعیتی مهم خواهد بود ارائه می شوند.

واژگان کلیدی

تحقیقات جمعیت شناسی، پایان نامه های جمعیتی، مسائل جمعیتی گذشته، نیازهای تحقیقات جمعیتی، جمعیت شناسی به عنوان موضوعی بین رشته ای

۱- این مقاله بر مبنای پژوهشی که با حمایت معاونت پژوهشی دانشگاه تهران در بخش تحقیقات جمعیت شناسی مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی انجام شده نگارش یافته است. نسخه اول این مقاله در نخستین همایش انجمن جمعیت شناسی ایران (تحولات اخیر و آینده جمعیت در ایران)، ۲۹-۳۰ بهمن ۱۳۸۱ به صورت پوستر ارائه گردید. از پیشنهادات و نظرات اصلاحی آقای دکتر محمد میرزائی سپاسگزاری می گردد.

۲- استادیار گروه جمعیت شناسی دانشگاه تهران

۳- دستیار تحقیق، بخش تحقیقات جمعیت شناسی، دانشگاه تهران

مقدمه

پژوهش حاضر در پی آن است تا سیر پایان نامه های نگارش یافته در زمینه جمعیت شناسی در ایران را مورد بررسی قرار دهد. نتایج حاصل از بررسی سیر تکوینی مطالعات جمعیتی، علاوه بر مستحکم نمودن بنیانی برای جمعیت شناسی ایران به عنوان یکی از گامهای اساسی در توسعه و تکوین پژوهش می تواند به محققین، دانشجویان و نیز برنامه ریزان و سیاست گذاران در امر توسعه اقتصادی و اجتماعی و مهمتر از همه به بررسی و ارزیابی علم جمعیت شناسی در ایران کمک نماید. بررسی این بعد از تحقیق و نتایج حاصله از آن می تواند جهت و نوع پایان نامه های انجام شده در زمینه مسائل جمعیتی در ایران را نشان دهد. با توجه به طبقه بندی موضوعات جمعیتی، می توان ملاحظه نمود که در هر کدام از محورهای عمده جمعیتی، چه تحقیقاتی صورت گرفته است؟ محققین و دانشجویان در پایان نامه های خود از چه روش ها و تکنیک هایی استفاده کرده اند؟ کدام یک از روش ها و تکنیک ها در پایان نامه های جمعیتی بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است؟ آیا دانشجویان بیشتر از روش های میدانی در تحقیقات خود استفاده کرده اند یا از روش های اسنادی و کتابخانه ای؟ در رشته جمعیت شناسی کدام یک از موضوعات جمعیتی بیشتر مورد بررسی قرار گرفته است؟ بیشتر مطالعات جمعیتی در چه مقطع تحصیلی انجام گرفته است؟ و نهایتاً اینکه، موضوعات اصلی مورد مطالعه جمعیتی در دهه های مختلف چه بوده است؟

از آنجا که عمده محققین جمعیت شناسی را فارغ التحصیلان این رشته در کشور تشکیل می دهند، لذا این بررسی درصدد است تا به بررسی پایان نامه های کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری که موضوعات جمعیتی را مورد مطالعه قرار داده اند، بپردازد. انتظار می رود تا بررسی ویژگی های تحقیقی هر دوره، محققین و علاقه مندان جمعیت شناسی، ضمن مطالعه کیفیت تحقیقات جمعیتی در گذشته به جستجوی موضوعات و مسائل جمعیتی حال و آینده پرداخته و با کنکاش و پژوهش راه حلی برای آن مسائل ارائه نمایند.

سابقه مطالعات جمعیتی در ایران

واژه دموگرافی در سال ۱۸۵۵ میلادی برای نخستین بار توسط یک محقق فرانسوی به نام آشیل گیار^۱ به کار رفت. شناخت وقایع جمعیتی و آمار در قرن ۱۹ در غرب شکوفا شد و

سپس به صورت های مختلف در ایران به عنوان علوم نوین نشر یافت. قبل از تاسیس موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در سال ۱۳۳۷، رشته هایی از قبیل جامعه شناسی، جمعیت شناسی، مردم شناسی و روان شناسی اجتماعی به مفهوم علمی جای مشخصی نداشت. با تاسیس موسسه مطالعات و تحقیقات در سال ۱۳۳۷ در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، بخش تحقیقات جمعیت شناسی نیز به عنوان یکی از حوزه های علوم اجتماعی فعالیت خود را آغاز نمود و اولین محققین جمعیتی وارد عرصه تحقیق شدند. موسسه مطالعات و تحقیقات از آغاز تاسیس به بررسی وضعیت رشد جمعیت اقدام نمود و سرشماری سال ۱۳۳۵ این امکان را فراهم نمود تا محققین به بررسی حجم و مشخصات عمده ساختمان جمعیت بپردازند. در سال ۱۳۴۴ بخش تحقیقات جمعیت شناسی، مطالعات جمعیتی خود در حوزه های مختلف تخصصی جمعیت شناسی آغاز نمود. در این دوران برخی از جمعیت شناسان خارجی نظیر آلفرد سووی^۱ و برخی از موسسات جمعیتی نظیر موسسه ملی مطالعات جمعیت شناسی فرانسه نقش مهم و اساسی در پیشرفت و توسعه این علم در ایران داشته اند (نراقی، ۱۳۷۹). از سال ۱۳۳۷ تا پایان سال ۱۳۷۸ تعداد ۵۹ طرح تحقیقاتی در زمینه مسائل جمعیتی توسط بخش تحقیقات جمعیت شناسی موسسه به انجام رسیده است (دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۸۱).

در سال ۱۳۵۱ دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران در قالب گروه آموزشی جمعیت شناسی در مقطع کارشناسی دانشجو پذیرفت و در سال ۱۳۶۷ جهت توسعه و اعتلای آموزش و پژوهش، در مقطع کارشناسی ارشد نیز اقدام به پذیرش دانشجو در رشته جمعیت شناسی گردید. در سال تحصیلی ۱۳۸۱ نیز اولین دوره دکتری جمعیت شناسی در دانشگاه تهران راه اندازی گردید. علاوه بر آن، بدلیل چند رشته ای بودن جمعیت شناسی، برخی از رشته های علمی در حوزه علوم اجتماعی و بهداشت نیز در دهه های اخیر به بررسی موضوعات جمعیتی پرداخته اند.

برخی از محققین به مرور ادبیات مطالعات انجام شده در زمینه های علوم اجتماعی پرداخته و با بررسی تحقیقات انجام شده در صدد ارائه راهکارها و پیشنهادهای درحوزه مطالعاتی مورد نظر بر آمده اند (صدیق سروستانی ۱۳۷۹، آزاد ارمکی ۱۳۷۹، محسنی و کوثری ۱۳۷۸، نراقی ۱۳۷۹). در سطح بین المللی نیز مطالعاتی در زمینه فراتحلیل پژوهش های انجام شده، صورت گرفته است (بوت و هایس ۲۰۰۰، گازو ۱۹۸۷، هانگر، اسمیت و جکسون

۱۹۸۴). کتابشناسی گزیده جمعیت و نیروی انسانی (لطفی ۱۳۶۹) فهرستی از گزارش های کارشناسی، کتب و مقالات جمعیتی موجود را ارائه نمود. کاظمی پور و دیگران (۱۳۷۳) نیز در قالب طرحی تحقیقاتی در بخش تحقیقات جمعیت شناسی موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، مجموعه ای با عنوان "کتابنامه تشریحی جمعیت شناسی" تدوین نمودند. در این مجموعه، شناسنامه کتابهای مرتبط با موضوعات جمعیت شناسی همراه با فهرست فصول آنها آورده شده است. علیرغم این، تا بحال پژوهشی در زمینه تحلیل مطالعات جمعیتی انجام شده در ایران صورت نگرفته است. تحقیق حاضر برآنست تا با بررسی پایان نامه های جمعیت شناسی و حوزه های مطالعاتی انجام شده، در حد امکان خلاء موجود در زمینه بررسی مطالعات جمعیت شناختی ایران را پر نماید.

روش بررسی

برای دستیابی به اهداف این پژوهش، از روش اسنادی (کتابخانه ای) بهره گرفته شد و پایان نامه های دانشجویانی که حوزه مطالعات آنها طی سالهای ۱۳۴۰ و ۱۳۸۰ موضوعات جمعیتی بوده، بررسی گردید. مراحل انجام تحقیق به ترتیب ذیل بوده است:

الف) بررسی پایان نامه های دوره های کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری در کتابخانه های دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، دانشکده های پزشکی دانشگاه تربیت مدرس و دانشگاه تهران، دانشگاه علوم پزشکی ایران و دانشگاه شهید بهشتی در طول دوره ۱۳۴۰ تا ۱۳۸۰ و تهیه لیست پایان نامه های مرتبط با موضوعات جمعیتی

ب) تهیه خلاصه ای از اهداف، داده ها و روش مورد استفاده، تکنیک جمع آوری اطلاعات، روش تحلیل داده ها و نتیجه کلی منتج از بررسی پایان نامه های مورد نظر

ج) تهیه لیستی از متغیرهای مورد نظر برای تجزیه و تحلیل پایان نامه ها

د) کدگذاری، استخراج و تجزیه و تحلیل داده ها

پس از بررسی پایان نامه ها، عناوین پایان نامه ها بر حسب موضوعات جمعیتی در ۱۴ محور طبقه بندی گردید. این محورها به ترتیب حروف الفبا عبارتند از: ازدواج و طلاق، باروری، بهداشت و تنظیم خانواده، جمعیت و اشتغال، جمعیت و آموزش، جمعیت و توسعه، جمعیت و شهرنشینی، جمعیت و مسکن، رشد جمعیت، زنان، سیاست های جمعیتی، مرگ و میر،

مهاجرت و ویژگی های جمعیتی استان ها.

پایان نامه های مورد بررسی بر حسب محورهای نظیر حوزه مطالعاتی (موضوع)، جنس، مقاطع تحصیلی، دانشگاه و دانشکده، سال نگارش پایان نامه، محدوده مورد مطالعه (قلمرو پژوهش) و روش تحلیل اطلاعات مورد بررسی قرار گرفتند. در این قسمت محورهای مورد بررسی به اختصار توضیح داده می شود.

- رشته تحصیلی: با توجه به بین رشته ای بودن جمعیت شناسی، علاوه بر پایان نامه هایی که توسط دانشجویان جمعیت شناسی نگاشته شده بود، آندسته از پایان نامه هایی که توسط دانشجویان رشته های جامعه شناسی، پژوهشگری، مردم شناسی، بهداشت عمومی و آموزش بهداشت، آمار حیاتی و زیستی، پرستاری و مامایی به یکی از موضوعات جمعیتی پرداخته بود، شناسایی و بررسی شد.
- مقطع تحصیلی: همانگونه که قبلاً ذکر گردید، مطالعات جمعیت شناسی از دهه ۱۳۴۰ در ایران آغاز گردید و با توجه به اهمیت مطالعه موضوعات جمعیتی، طی دو دهه دانشجویان در مقطع کارشناسی به بررسی مسائل جمعیتی می پرداختند. گسترش رشته جمعیت شناسی از سال ۱۳۶۷ آغاز گردید. علیرغم متفاوت بودن کیفیت پایان نامه های دوره کارشناسی با مقاطع بالاتر، بمنظور بررسی جامع ادبیات جمعیت شناسی طی دهه های اخیر، تصمیم گرفته شد که کلیه پایان نامه هایی که در مقاطع تحصیلی کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری تدوین شده اند، بررسی گردد.
- دانشگاه: با توجه به اینکه رشته جمعیت شناسی از ابتدا در دانشگاه تهران تاسیس گردید، تصمیم بر آن بود تا صرفاً پایان نامه های انجام شده در این دانشگاه مورد بررسی قرار گیرد. ولی با توجه به بین رشته ای بودن موضوعات جمعیت شناسی، پایان نامه های جمعیتی سایر رشته ها و دانشگاهها نیز بررسی گردیدند. از اینرو، در این تحقیق پایان نامه های انجام شده در دانشگاه های تهران، تربیت مدرس، شهید بهشتی و علوم پزشکی ایران بررسی شدند. لازم بذکر است که مرکز جمعیت شناسی دانشگاه شیراز نیز در دهه های اخیر به تربیت دانشجویان این رشته پرداخته و یا به انجام تحقیقات جمعیتی مبادرت ورزیده است. برخی از شعبه های دانشگاه آزاد اسلامی نیز با تاسیس دوره کارشناسی ارشد جمعیت شناسی در گسترش آموزش جمعیت شناسی دخیل بوده اند. با اینحال، با توجه به محدود بودن زمان و هزینه، امکان بررسی پایان نامه های انجام شده در سایر دانشگاهها میسر نشد.

- دانشکده: پایان نامه های جمعیتی دانشکده های علوم اجتماعی، علوم پزشکی، بهداشت، و پرستاری و مامایی دانشگاه های مذکور مورد مطالعه قرار گرفتند.
  - سال های مورد بررسی: با توجه به سابقه آموزش جمعیت شناسی در کشور، پایان نامه های مرتبط با موضوعات جمعیتی در طول دوره ۱۳۴۰ تا ۱۳۸۰ به تفکیک سال بررسی شدند.
  - محدوده مورد مطالعه: پایان نامه ها بر حسب قلمرو پژوهشی (محدوده مورد مطالعه) به حوزه های کل کشور، استان، شهرستان، شهر، روستا و سایر تقسیم گردیدند.
  - روش تحلیل اطلاعات: روش هایی که پایان نامه های مذکور از آن استفاده نموده اند، عبارتند از تحلیل های اولیه^۱، تحلیل های ثانویه^۲، و ترکیبی از دونوع تحلیل ذکر شده.^۳
- مقولاتی که از پایان نامه ها استخراج گردیده و بر مبنای آن پایان نامه های جمعیتی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته اند، در جدول ۱ مشخص گردیده است.

-
- ۱- روش تحلیل اولیه (Primary Analysis Method) در این روش، با استفاده از مطالعات میدانی و پیمایشی جمع آوری می گردند.
  - ۲- روش تحلیل ثانویه (Secondary Analysis Method) در این روش، اطلاعات و داده های مورد نظر از طریق روش های اسنادی و مطالعات کتابخانه ای و نیز سرشماری ها به دست می آید. به عبارت دیگر، روش تحلیل ثانویه بر استفاده از تحلیل داده های سرشماری و مطالعات اسنادی تأکید دارد.
  - ۳- روش ترکیبی: برخی از مطالعات نیز از دو روش تحلیل اولیه و ثانویه به طور همزمان بهره گرفته اند (برای مطالعه بیشتر به کتاب دواس، ترجمه هوشنگ ناییبی، ۱۳۷۶ مراجعه شود).

جدول ۱- محورهای مورد نظر در بررسی وضعیت تحقیقات جمعیت شناسی در ایران

محورهای مورد بررسی	
جنس	زن، مرد
روش تحلیل	اولیه، ثانویه، ترکیبی
تکنیک جمع آوری اطلاعات	اسنادی، پیمایشی
موضوع	ازدواج و طلاق، باروری، بهداشت و تنظیم خانواده، جمعیت و آموزش، جمعیت و اشتغال، جمعیت و توسعه، جمعیت و شهرنشینی، جمعیت و مسکن، رشد جمعیت، زنان، سیاست های جمعیتی، مرگ و میر مهاجرت، ویژگی های جمعیتی استان ها
محدوده	کل کشور، استان، شهرستان، شهر، روستا، سایر
سال های مورد بررسی	بی تاریخ، دهه ۲۰، دهه ۴۰، دهه ۵۰، دهه ۶۰، دهه ۷۰
مقطع تحصیلی	کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکتری
رشته تحصیلی	جمعیت شناسی، جامعه شناسی، مردم شناسی، آمار زیستی و حیاتی، بهداشت عمومی و آموزش بهداشت، پرستاری و مامایی، کارشناسی علوم اجتماعی
دانشگاه	تهران، تربیت مدرس، شهید بهشتی، علوم پزشکی ایران
دانشکده	علوم اجتماعی، علوم پزشکی، بهداشت، پرستاری و مامایی

یافته های تحقیق

توزیع پایان نامه ها به تفکیک جنس و مقطع تحصیلی

مطابق جدول ۲ از مجموع ۲۱۸ پایان نامه مورد بررسی، ۸۲ پایان نامه در مقطع کارشناسی، ۱۲۸ پایان نامه در مقطع کارشناسی ارشد و ۷ پایان نامه در مقطع دکتری نگاشته شده است. به عبارتی دیگر، ۵۸/۷ درصد پایان نامه ها در مقطع کارشناسی ارشد، ۳۸/۱ در صد در مقطع کارشناسی و تنها ۲/۲ درصد پایان نامه های جمعیتی در مقطع دکتری نگاشته شده اند. یکی از دلایل کمتر بودن تعداد پایان نامه های مقطع کارشناسی و دکترا نسبت به مقطع کارشناسی ارشد، اینست که در مقطع کارشناسی، رشته جمعیت شناسی (بجز دوره ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۹) به صورت یک رشته مستقل وجود نداشته و از سوی دیگر گذراندن پایان نامه برای دانشجویان این مقطع به صورت اختیاری بوده است. علاوه بر آن، دوره دکتری

جمعیت‌شناسی در ایران برای اولین بار در سال تحصیلی ۱۳۸۰-۱۳۸۱ برگزار گردیده، و از اینرو آندسته از پایان‌نامه‌هایی که در مقطع دکتری مورد بررسی قرار گرفتند مربوط به سایر رشته‌ها می‌باشند.

با در نظر گرفتن مقطع تحصیلی و جنس، بیشترین تحقیقات انجام شده توسط دانشجویان پسر (۴۱/۷ درصد) در مقطع کارشناسی ارشد بوده و در مورد دانشجویان دختر نیز بیشترین درصد به مقطع کارشناسی ارشد تعلق گرفته است. در هر سه مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری تعداد دانشجویان پسر نسبت به دانشجویان دختر بیشتر بوده است.

جدول شماره ۲- توزیع درصد فراوانی پایان‌نامه‌ها برحسب مقطع تحصیلی به تفکیک جنس

جنس / مقطع تحصیلی	زن	مرد	کل
کارشناسی	۱۱/۵	۲۶/۶	۳۸/۱
کارشناسی ارشد	۱۷/۰	۴۱/۷	۵۸/۷
دکترا	۰/۵	۲/۸	۳/۲
کل تعداد	۶۳	۱۵۵	۲۱۸
درصد	۲۸/۹	۷۱/۱	۱۰۰

از مجموع ۲۱۸ پایان‌نامه مورد بررسی در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری، ۶۳ پایان‌نامه توسط دانشجویان دختر (۲۹ درصد) و ۱۵۵ پایان‌نامه توسط دانشجویان پسر (۷۱ درصد) نگاشته شده است. این مسئله نشان‌دهنده فزونی مردان نسبت به زنان در مقاطع تحصیلی آموزش عالی به خصوص در مقاطع کارشناسی ارشد بوده است که با توجه به آمارهای موجود در مورد بالا بودن پذیرفته‌شدگان دختر در رشته‌های علوم انسانی بطور عام و علوم اجتماعی بطور خاص، بنظر می‌رسد در آینده فارغ‌التحصیلان رشته جمعیت‌شناسی را نیز بیشتر دختران تشکیل دهند. لازم به ذکر است که برای اولین بار پذیرفته‌شدگان دختر در رشته جمعیت‌شناسی در مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه تهران در سال تحصیلی ۱۳۸۲-۱۳۸۳ بیش از پسران بوده است.

توزیع پایان نامه ها برحسب رشته تحصیلی به تفکیک جنس

با توجه به بین رشته ای بودن رشته جمعیت شناسی و ارتباط آن با سایر رشته ها، علاوه بر پایان نامه های رشته جمعیت شناسی، پایان نامه های مرتبط با موضوعات جمعیتی در رشته های دیگر علوم اجتماعی و رشته های آمار زیستی و حیاتی، بهداشت عمومی و آموزش بهداشت، پرستاری و مامایی نیز مورد بررسی قرار گرفتند. همان طور که در جدول ۳ ملاحظه می گردد، پایان نامه های رشته جمعیت شناسی با ۳۴/۴ درصد بیشترین رقم را به خود اختصاص داده اند و پایان نامه های رشته آمار حیاتی و زیستی با اختصاص ۱۶/۵ درصد از پایان نامه های مورد بررسی در ردیف بعدی قرار گرفته اند. رشته پرستاری و مامایی با ۰/۵ درصد کمترین فراوانی را دارا می باشد.

جدول ۳- توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها برحسب رشته تحصیلی به تفکیک جنس

رشته تحصیلی	جنس	زن	مرد	کل
جمعیت شناسی		۱۰/۱	۲۴/۳	۳۴/۴
جامعه شناسی		۱/۴	۳/۲	۴/۶
مردم شناسی		۰/۵	-	۰/۵
آمار زیستی و حیاتی		۳/۷	۱۲/۸	۱۶/۵
بهداشت عمومی و آموزش بهداشت		۳/۲	۶/۹	۱۰/۱
پرستاری و مامایی		۰/۵	-	۰/۵
علوم اجتماعی*		۹/۶	۲۳/۴	۳۳/۰
سایر		-	۰/۵	۰/۵
کل	تعداد	۶۳	۱۵۵	۲۱۸
	درصد	۲۸/۹	۷۱/۱	۱۰۰

* توجه: با عنایت به اینکه گرایش دانشجویان دانشکده علوم اجتماعی در برخی پایان نامه ها مشخص نشده بود، لذا کلیه پایان نامه های مقطع کارشناسی ذیل حوزه علوم اجتماعی گنجانده شد.

توزیع پایان نامه ها بر حسب موضوع به تفکیک جنس، مقطع تحصیلی و روش تحلیل

جدول ۴ توزیع پایان نامه ها بر حسب موضوع، جنس، و مقطع تحصیلی را نشان می دهد. براساس نتایج حاصله، بیشترین مطالعات جمعیتی در طول دوره مورد مطالعه به ترتیب در زمینه های باروری (۲۰/۶ درصد)، ویژگی های جمعیتی استان ها (۱۴/۳ درصد) و بهداشت و تنظیم خانواده (۱۴/۲ درصد) بوده، و مطالعات جمعیتی در زمینه های جمعیت و آموزش، سیاست های جمعیتی، و جمعیت و مسکن به ترتیب با ۱/۴، ۰/۵، ۰/۵ درصد موضوعاتی بوده اند که کمتر مورد توجه قرار گرفته اند. از مجموع پایان نامه هایی که توسط دانشجویان دختر انجام شده، باروری با ۲۰/۶ درصد بیشترین فراوانی را داشته و در بین دانشجویان پسر نیز تحقیق در زمینه باروری با ۲۰/۶ درصد در راس قرار گرفته است.

جدول ۴ - توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها بر حسب موضوع به تفکیک جنس و مقطع تحصیلی

موضوع	جنس			مقطع تحصیلی		
	دختر	پسر	مجموع	کارشناسی ارشد	کارشناسی	دکتری
ازدواج و طلاق	۱۱/۱	۵/۲	۶/۹	۱۲/۰	۲/۹	-
باروری	۲۰/۶	۲۰/۶	۲۰/۶	۶/۰	۳۰/۵	۱۴/۳
بهداشت و تنظیم خانواده	۱۳/۷	۱۴/۸	۱۴/۲	۸/۰	۱۹/۵	۲۸/۶
جمعیت و اشتغال	۶/۱	۹/۷	۷/۳	۹/۶	۵/۵	۱۴/۳
جمعیت و آموزش	۳/۲	۰/۶	۱/۴	-	۲/۳	-
جمعیت و توسعه	۳/۲	۶/۵	۵/۵	۸/۴	۳/۹	-
جمعیت و شهرنشینی	۹/۵	۲/۶	۴/۶	۹/۶	۱/۶	-
جمعیت و مسکن	-	۰/۶	۰/۵	-	۰/۸	-
رشد جمعیت	۳/۲	۳/۹	۳/۷	۶/۳	۳/۹	-
زنان	۱۴/۳	۱/۳	۵	۶/۹	۱/۶	۱۴/۳
سیاست های جمعیتی	۱/۶	-	۰/۵	-	۱/۲	-
مرگ و میر	۹/۵	۱۲/۳	۱۱/۵	-	۱۸/۰	۲۸/۶
مهاجرت	۲/۲	۴/۵	۱/۴	۲/۱	۶/۳	-
ویژگی های جمعیتی استان	۶/۳	۱۷/۴	۱۴/۳	۳۳/۷	۲/۳	-
مجموع	۶۳	۱۵۵	۲۱۸	۸۳	۱۲۸	۷
تعداد	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
درصد						

نتایج جدول در مورد موضوع و مقطع تحصیلی نیز بیانگر این است که بیشتر پایان نامه های مقطع کارشناسی (۳۳/۷ درصد)، در زمینه ویژگی های جمعیتی استان ها بوده است. در مقطع کارشناسی ارشد، پایان نامه های مرتبط با باروری، بهداشت و تنظیم خانواده و مرگ و میر به ترتیب با ۳۰/۵، ۱۹/۵ و ۱۸ درصد بیشترین میزان را به خود اختصاص داده اند و در مقطع دکتری، پایان نامه های بهداشت و تنظیم خانواده و مرگ و میر با ۲۸/۶ درصد به طور مساوی بیشترین فراوانی را دارا می باشند.

علاوه بر آن، در جدول ۵ توزیع پایان نامه ها برحسب موضوع و روش تحلیل نیز بررسی شده است. از مجموع ۲۱۸ پایان نامه مورد بررسی، ۵۴/۱ درصد آنها از روش های اسنادی و سرشماری، ۳۹ درصد از روش های میدانی و تنها ۶/۹ درصد آنها از هر دو روش تحلیل - اولیه و ثانویه - بهره گرفته اند. با توجه به توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها برحسب روش و به تفکیک موضوع، ملاحظه می گردد موضوعات جمعیت و شهرنشینی، بهداشت و تنظیم خانواده، و باروری به ترتیب با ۱۰۰/۰، ۷۷/۴ و ۵۷/۸ درصد موضوعاتی بوده اند که در مطالعات خود از روش تحلیل اولیه استفاده نموده اند، و از سوی دیگر جمعیت و مسکن (۱۰۰ درصد)، ویژگی های جمعیتی استان ها (۹۳/۵ درصد)، جمعیت و اشتغال (۸۷/۵ درصد)، جمعیت و توسعه، رشد جمعیت، و مرگ و میر (۷۵/۰ درصد) به ترتیب بیشترین درصد را در استفاده از روش تحلیل ثانویه به خود اختصاص داده اند. موضوعات مهاجرت، جمعیت و آموزش و ازدواج و طلاق نیز با ۶۶/۷ درصد در رتبه بعدی قرار داشته اند.

جدول ۵- توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها بر حسب موضوع و روش تحلیل مورد استفاده

موضوع	روش تحلیل		
	اولیه	ثانویه	ترکیبی
ازدواج و طلاق	۲۳/۳	۶۶/۷	-
باروری	۵۷/۸	۲۵/۶	۶/۷
بهداشت و تنظیم خانواده	۷۷/۴	۹/۷	۱۲/۹
جمعیت و اشتغال	۶/۳	۸۷/۵	۶/۳
جمعیت و آموزش	۳۳/۳	۶۶/۷	-
جمعیت و توسعه	۲۵/۰	۷۵/۰	-
جمعیت و شهرنشینی	۱۰۰/۰	-	-
جمعیت و مسکن	-	۱۰۰/۰	-
رشد جمعیت	۱۲/۵	۷۵/۰	۱۲/۵
زنان	۳۶/۴	۴۵/۵	۱۸/۲
سیاست های جمعیتی	-	-	۱۰۰/۰
مرگ و میر	۲۸/۰	۶۸/۰	۴/۰
مهاجرت	۱۱/۱	۶۶/۷	۲۲/۲
ویژگی های جمعیتی استان	۶/۵	۹۳/۵	-
مجموع	۸۵	۱۱۸	۱۵
تعداد			
درصد	۳۹/۰	۵۴/۱	۶/۹

محدوده مورد مطالعه پایان نامه ها

در جدول ۶ محدوده مورد مطالعه پایان نامه ها مشخص شده است. در بین محدوده های تفکیک شده، پایان نامه هایی که کل کشور را در بررسی خود مورد مطالعه قرار داده اند، با ۲۸/۴ درصد بیشترین میزان را دارا می باشند و پایان نامه هایی که یک شهرستان را جامعه آماری خود انتخاب نموده اند، با ۲۵/۲ درصد در ردیف بعد قرار گرفته و سپس پایان نامه هایی که در محدوده یک شهر انجام شده اند، با ۱۷/۹ درصد در مرحله بعدی می باشند.

در مجموع، بیشتر مطالعات جمعیتی مورد مطالعه در سطح کلان و ملی انجام شده است. نوع مطالعات انجام شده حاکی از مقایسه تطبیقی پایان نامه هایی است که محدوده مورد مطالعه آنها دو یا چند شهرستان از یک استان و دو یا چند شهر از یک استان و یا دو یا چند روستا از یک استان بوده است. این نوع مطالعات در بین پایان نامه های مورد بررسی در مجموع ۱۵/۲ درصد را به خود اختصاص داده اند.

جدول ۶- توزیع فراوانی پایان نامه ها بر حسب محدوده مطالعه

محدوده مطالعه	درصد
کل کشور	۲۸/۴
یک استان	۴/۶
دو یا چند استان	۳/۷
یک شهرستان	۲۵/۲
دو یا چند شهرستان از یک استان	۰/۹
یک شهر	۱۷/۹
دو یا چند شهر از استان های مختلف	۲/۳
شهرک	۰/۹
یک روستا	۱/۴
دو یا چند روستا از یک استان	۲/۸
دو یا چند روستا از استان های مختلف	۵/۵
سایر	۵/۶
مجموع	۲۱۸
تعداد	۱۰۰
درصد	

در جدول ۷ پایان نامه ها برحسب محدوده مورد مطالعه به تفکیک روش تحلیل بررسی شده اند. پایان نامه هایی که در سطح استان انجام شده اند، با ۳۷/۳ درصد بیشترین فراوانی را در استفاده از روش تحلیل اولیه داشته اند. مطالعات انجام شده در سطح روستا با ۳۴/۱ درصد بیشترین فراوانی را در استفاده از روش تحلیل ثانویه به خود اختصاص داده اند و پایان نامه هایی که در سطح استان کشور انجام شده اند، با ۳۲/۳ درصد بیشترین فراوانی را در استفاده از روش ترکیبی دارا بوده اند.

جدول ۷- توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها برحسب محدوده مورد مطالعه به تفکیک روش تحلیل

روش تحلیل	اولیه	ثانویه	ترکیبی
محدوده مورد مطالعه			
کل کشور	۹/۳	۴/۷	۶/۷
استان	۳۷/۳	۱۵/۳	۳۳/۳
شهرستان	۸/۵	۷/۱	۱۳/۳
شهر	۲۸/۰	۲۸/۲	-
روستا	۱۱/۰	۳۴/۱	۲۶/۷
سایر	۵/۹	۱۰/۶	۲۰/۰
مجموع	۱۱۸	۸۵	۱۵
تعداد			
درصد	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

در جدول ۸ پایان نامه ها بر حسب موضوع و محدوده مورد مطالعه مشخص شده اند. پایان نامه هایی که در محدوده کل کشور انجام شده اند، با ۲۸/۴ درصد بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده اند. با در نظر گرفتن محدوده مورد مطالعه به تفکیک موضوع، پایان نامه های مربوط به ازدواج و طلاق (۴۰/۰ درصد)، جمعیت و اشتغال (۷۵/۰ درصد)، جمعیت و توسعه (۳۳/۳ درصد)، جمعیت و شهرنشینی (۸۰/۰ درصد)، رشد جمعیت (۶۲/۵ درصد)، زنان (۶۳/۶ درصد) و سیاست های جمعیتی (۱۰۰ درصد)، با بیشترین فراوانی در محدوده کل کشور انجام شده اند.

علاوه بر آن، پایان نامه های مربوط به جمعیت و اشتغال و ویژگی های جمعیتی استان ها به ترتیب با ۶۶/۷ و ۷۴/۲ درصد بیشترین فراوانی را در محدوده شهرستان داشته اند و پایان نامه های مربوط به باروری (۲۴/۴ درصد)، بهداشت و تنظیم خانواده (۲۸/۷ درصد) و مهاجرت (۴۴/۴ درصد) با بیشترین فراوانی در محدوده شهر انجام شده اند. پایان نامه های مربوط به مهاجرت با اختصاص ۴۴/۴ درصد بیشترین فراوانی را در محدوده روستا داشته است. براین اساس ملاحظه می گردد که بیشترین مطالعات انجام شده به ترتیب در محدوده کل کشور، شهرستان و شهر، و کمترین مطالعات انجام شده از حیث محدوده مورد مطالعه استان و روستا بوده است.

جدول شماره ۸- توزیع فراوانی پایان نامه ها برحسب موضوع به تفکیک محدوده مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه موضوع پایان نامه ها	کل کشور	استان	شهرستان	شهر	روستا	سایر	کل	
							تعداد	درصد
ازدواج و طلاق	۴۰/۰	-	۱۲/۲	۳۳/۳	۶/۷	۶/۷	۱۵	۱۰۰
باروری	۱۵/۶	۱۱/۱	۱۵/۶	۲۴/۴	۱۵/۶	۱۷/۸	۴۵	۱۰۰
بهداشت و تنظیم خانواده	۲/۲	۲/۲	۳۵/۵	۲۸/۷	۱۲/۹	۶/۵	۳۱	۱۰۰
جمعیت و اشتغال	۷۵/۰	-	۱۸/۸	-	۶/۳	-	۱۶	۱۰۰
جمعیت و آموزش	۳۳/۳	-	۶۶/۷	-	-	-	۳	۱۰۰
جمعیت و توسعه	۳۳/۳	۶/۷	۲۵/۰	۸/۲	-	۱۶/۷	۱۲	۱۰۰
جمعیت و شهرنشینی	۸۰/۰	۱۰/۰	-	-	-	-	۱۰	۱۰۰
جمعیت و مسکن	-	-	۱۰۰/۰	-	-	-	۱	۱۰۰
رشد جمعیت	۶۲/۵	۲۵/۰	-	-	-	۱۲/۵	۸	۱۰۰
زنان	۶۳/۶	۹/۱	۱۸/۲	۹/۱	-	-	۱۱	۱۰۰
سیاست های جمعیتی	۱۰۰/۰	-	-	-	-	-	۱	۱۰۰
مرگ و میر	۲۸/۰	۱۲/۰	۱۶/۰	۴۰/۰	۴/۰	-	۲۵	۱۰۰
مهاجرت	۱۱/۱	-	-	۴۴/۴	۴۴/۴	-	۹	۱۰۰
ویژگی های جمعیتی استان ها	۶/۵	۶/۵	۷۴/۲	۶/۵	۳/۲	۳/۲	۳۱	۱۰۰
مجموع	۶۲	۱۸	۵۷	۴۶	۱۹	۱۶	۲۱۸	۱۰۰
تعداد درصد	۲۸/۴	۸/۲	۳۶/۱	۲۱/۱	۸/۷	۷/۳		

توزیع پایان نامه ها بر حسب دانشگاه و موضوع پایان نامه

در جدول شماره ۹ پایان نامه های مورد بررسی برحسب جنس و دانشگاه مورد بررسی قرار گرفته است. بیشترین پایان نامه هائی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند به دانشجویان دختر و پسر دانشگاه تهران اختصاص دارد. از آنجا که رشته جمعیت شناسی به عنوان یکی از حوزه های علوم اجتماعی در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران دایر است، و با توجه به این که کلیه دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد جمعیت شناسی و برخی از دانشجویان دوره کارشناسی نیز موضوعات جمعیتی را به عنوان موضوع پایان نامه خود انتخاب می کنند، بیشتر پایان نامه های جمعیتی به دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران اختصاص داشته است و علاوه بر آن با توجه به بین رشته ای بودن این رشته و ارتباط آن با رشته های پزشکی و بهداشت، برخی از دانشجویان رشته های مذکور نیز به بررسی موضوعات جمعیتی پرداخته اند.

جدول شماره ۹- توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها برحسب دانشگاه به تفکیک جنس

دانشگاه	جنس	زن	مرد	کل
تهران		۸۵/۷	۸۷/۹	۸۶/۷
تربیت مدرس		۹/۵	۹/۷	۹/۶
شهید بهشتی		-	۰/۶	۰/۵
علوم پزشکی ایران		۴/۸	۱/۹	۲/۸
سایر		-	۰/۶	۰/۵
مجموع	تعداد	۶۳	۱۰۰	۲۱۸
	درصد	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

همچنین ۸۵/۷ درصد دانشجویان دختری که موضوع پایان نامه آنها در زمینه موضوعات جمعیتی می باشد، و در بین پسران نیز، ۸۷/۹ درصد از دانشجویان پسر که به مطالعه موضوعات جمعیتی پرداخته اند، دانشجوی دانشگاه تهران بوده اند.

باتوجه به بین رشته ای بودن رشته جمعیت شناسی و مشترک بودن تنها برخی از موضوعات جمعیتی در بین رشته های مختلف از جمله بهداشت و تنظیم خانواده و مرگ و میر، پایان نامه های دانشجویان دانشگاه های مورد نظر که یکی از سه موضوع فوق را به عنوان موضوع پایان نامه خود انتخاب کرده اند، مورد مقایسه قرار گرفت.

در جدول ۱۰ ملاحظه می گردد که از مجموع ۱۰۱ پایان نامه ای که موضوع آنها در بین دانشگاه های مورد بررسی مشترک می باشد، دانشجویانی که باروری، بهداشت و تنظیم خانواده و مرگ و میر را به عنوان موضوع پایان نامه خود انتخاب کرده اند، ۷۵/۲ درصد پایان نامه ها توسط دانشجویان دانشگاه تهران، ۱۷/۸ درصد توسط دانشجویان دانشگاه شهید بهشتی و ۶ درصد توسط دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی ایران انجام گرفته است. علاوه بر آن در بین دانشگاه هایی که موضوعات مشترک جمعیتی مورد بررسی قرار گرفته، باروری موضوع مشترکی بوده که بیشترین فراوانی را در تمامی دانشگاه های مورد نظر به خود اختصاص داده است.

جدول شماره ۱۰- توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها بر حسب موضوع به تفکیک دانشگاه

کل	علوم پزشکی ایران	شهید بهشتی	تربیت مدرس	تهران	دانشگاه موضوع
۴۴/۶	۲/۰	۱/۰	۶/۹	۳۴/۷	باروری
۳۰/۷	۲/۹	-	۵/۰	۲۲/۸	بهداشت و تنظیم خانواده
۲۴/۸	۱/۱	-	۵/۹	۱۷/۸	مرگ و میر
۱۰۱	۶	۱	۱۸	۷۶	مجموع تعداد
۱۰۰/۰	۰/۶	۱/۰	۱۷/۸	۷۵/۲	درصد

توزیع پایان نامه ها بر حسب دهه

همان طور که در جدول ۱۱ ملاحظه می گردد، از بین پایان نامه های مورد بررسی تا پایان سال ۸۰، بیشترین پایان نامه ها با ۶/۸ درصد در دهه ۷۰ نگاشته شده است. از جمله دلایل این امر را می توان افتتاح رشته جمعیت شناسی در این دهه و توجه به مسائل جمعیتی بویژه باروری، بهداشت و تنظیم خانواده و نیز مرگ و میر نام برد.

جدول شماره ۱۱- توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها بر حسب سال های مورد بررسی به تفکیک

کل	مرد	زن	جنس سال های مورد بررسی
۶/۴	۷/۱	۴/۸	بی تاریخ
۰/۵	۰/۶	-	دهه ۳۰
۷/۸	۵/۲	۱۴/۳	دهه ۴۰
۲۱/۱	۲۰/۶	۲۲/۲	دهه ۵۰
۱۲/۸	۱۴/۲	۹/۵	دهه ۶۰
۴۶/۸	۴۸/۴	۴۲/۹	دهه ۷۰
۴/۶	۳/۹	۶/۳	سال ۱۳۸۰
۲۱۸	۱۵۵	۶۳	مجموع تعداد
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	درصد

در دهه ۴۰ و قبل از آن، از بین ۲۲ پایان نامه، پایان نامه های مرتبط با ویژگی های جمعیتی استان ها با ۳۱/۳ و سپس پایان نامه های جمعیت و شهرنشینی با ۲۱/۹ بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده اند (جدول ۱۲). در دهه ۵۰ ویژگی های جمعیتی استان ها (۳۷/۰ درصد) و ازدواج و طلاق (۱۵/۲ درصد) موضوعاتی بوده اند که بیشتر مورد بررسی قرار گرفته اند. در دهه ۶۰ بهداشت و تنظیم خانواده با ۳۵/۷ درصد و مرگ و میر با ۲۸/۶ درصد بیشتر از موضوعات دیگر مورد مطالعه قرار گرفته و در دهه ۷۰ تا سال ۱۳۸۰ نیز باروری با ۳۶/۸ درصد و بهداشت و تنظیم خانواده با ۱۹/۶ درصد مهمترین موضوعات مورد بررسی بوده اند. یکی از دلایل مهم توجه به موضوعات باروری، بهداشت و تنظیم خانواده و مرگ و میر از دهه ۶۰ به بعد، بالا بودن میزان رشد جمعیت از یک سو و آغاز سیاست های کنترل جمعیت طی دهه ۶۰ (سال ۱۳۶۷) از سوی دیگر می باشد. علاوه بر آن با توجه به این که مولفه های باروری و-مرگ و میر مهمترین فاکتورهای تاثیرگذار در میزان رشد جمعیت می باشند، با شروع و گسترش دوره کارشناسی ارشد جمعیت شناسی توجه به این متغیرهای اساسی جمعیت شناختی این موضوعات طی دهه های ۶۰ و ۷۰ بیشتر شده است.

همچنین طی دهه های مورد بررسی برخی از حوزه های جمعیتی در برخی از دوره ها کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده اند و در برخی از دوره ها هیچ مطالعه ای در زمینه موضوع مورد نظر صورت نگرفته است. از جمله موضوعات جمعیتی که در برخی از دوره ها اصلا به آنها توجهی نشده است، عبارتند از ازدواج و طلاق در دهه ۶۰، جمعیت و آموزش و نیز جمعیت و مسکن، زنان در دهه ۴۰ و ۶۰، سیاست های جمعیتی در دهه های ۴۰، ۵۰ و ۶۰، مرگ و میر در دهه ۵۰، و نیز مهاجرت در دهه های ۴۰ تا ۶۰. شاید بتوان علت این امر عدم حساسیت برخی حوزه ها و محوریّت نداشتن آن حوزه ها در برخی دوره ها دانست. در دهه ۴۰ مرگ و میر با ۲/۱ درصد، ازدواج و طلاق، بهداشت و تنظیم خانواده و نیز رشد جمعیت هرکدام با ۶/۳ درصد موضوعاتی بوده اند که کمتر مورد توجه قرار گرفته اند. در دهه ۵۰ باروری، جمعیت و توسعه و نیز رشد جمعیت هر کدام با ۲/۴ درصد موضوعاتی بوده اند که کمتر مورد بررسی قرار گرفته اند. در دهه ۶۰ جمعیت و اشتغال، جمعیت و توسعه، جمعیت و شهرنشینی و رشد جمعیت هرکدام با ۲/۶ درصد کمتر مورد بررسی قرار گرفته، و در دهه ۷۰ نیز موضوعاتی نظیر سیاست های جمعیتی، جمعیت و آموزش و نیز جمعیت و مسکن هرکدام با ۰/۹ درصد موضوعاتی بوده اند که کمتر مورد توجه قرار گرفته اند.

جدول شماره ۱۲ - توزیع درصد فراوانی پایان نامه ها بر حسب دهه به تفکیک موضوع

دهه ۷۰ سال تا سال ۱۳۸۰	دهه ۶۰	دهه ۵۰	دهه ۲۰	دهه	موضوع پایان نامه ها
۵/۴	-	۱۵/۲	۶/۳		ازدواج و طلاق
۲۶/۸	۳۵/۷	۴/۴	۹/۴		باروری
۱۹/۶	۱۴/۳	۶/۵	۶/۳		بهداشت و تنظیم خانواده
۸/۰	۲/۶	۱۲/۰	-		جمعیت و اشتغال
۰/۹	-	-	۶/۳		جمعیت و آموزش
۶/۳	۲/۶	۴/۳	۶/۳		جمعیت و توسعه
۰/۹	۲/۶	۲/۲	۲۱/۹		جمعیت و شهرنشینی
۲/۱	-	-	-		جمعیت و مسکن
۲/۷	۲/۶	۴/۳	۶/۳		رشد جمعیت
۴/۵	-	۱۲/۱	-		زنان
۰/۹	-	-	-		سیاست های جمعیتی
۱۴/۳	۲۸/۶	-	۲/۱		مرگ و میر
۸/۰	-	-	-		مهاجرت
۱/۸	۷/۱	۳۷/۰	۳۱/۳		ویژگی های جمعیتی استان
۱۱۲	۲۸	۴۶	۳۲	تعداد	مجموع
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	درصد	

علاوه بر آن برخی از حوزه های جمعیتی از جمله تحولات خانواده و سالخوردگی جمعیت موضوعاتی هستند که در هیچ دوره ای مورد بررسی قرار نگرفته اند. ذکر این نکته ضروری است که بیشتر پایان نامه های دهه ۵۰ و قبل از آن به صورت توصیفی بوده و به تدریج در دهه های اخیر نوع مطالعات جمعیتی از حالت توصیفی صرف خارج شده و به صورت توصیفی - تحلیلی درآمده است.

خلاصه

پژوهش حاضر با هدف بررسی سیر پایان نامه های جمعیت شناسی در ایران و ارزیابی کلی از مطالعات انجام شده در این زمینه، و نیز بمنظور ارائه اطلاعاتی برای دانشجویان و محققین جمعیتی به منظور ارائه چشم اندازی برای آینده مطالعات جمعیتی به انجام رسیده است. بدین منظور ابتدا ضمن مروری مختصر بر سابقه مطالعات جمعیتی در ایران، روش مورد استفاده در انجام این پژوهش ارائه گردیده و سپس یافته های پژوهش به تفصیل مورد بررسی قرار گرفت.

در این پژوهش سعی گردیده تا حد امکان پایان نامه های موجود در زمینه مطالعات جمعیتی، جمع آوری و مورد بررسی قرار گیرند. اما با توجه به عدم دسترسی به کلیه کتابخانه های موجود در تهران و نیز کتابخانه های دانشگاههای سراسر کشور، سعی گردید تا حد امکان پایان نامه های رشته جمعیت شناسی و رشته هایی که به نوعی در ارتباط مستقیم با موضوعات جمعیتی هستند و در دانشگاههای دولتی تهران به انجام رسیده اند مورد بررسی قرار گیرند.

نتایج این بررسی نشان می دهد که با عنایت به محوریت رشته جمعیت شناسی در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، بیشترین پایان نامه های انجام شده در این بررسی توسط دانشجویان رشته جمعیت شناسی در مقطع کارشناسی ارشد بویژه در دهه ۱۳۶۰ به بعد به انجام رسیده است. از سوی دیگر با توجه به عدم وجود دوره دکترای جمعیت شناسی در دانشگاه های تهران، پایان نامه های دانشکده های پزشکی و بهداشت در مقطع دکتری به مطالعات جمعیتی پرداخته و یکی از دلایل در اولویت قرار گرفتن موضوعاتی نظیر بهداشت و تنظیم خانواده در مقطع دکتری همین امر بوده است.

تحقیق حاضر بیانگر فزونی تعداد دانشجویان پسر نسبت به تعداد دانشجویان دختر در کلیه مقاطع مورد بررسی می باشد و نسبت جنسی به نفع دانشجویان فارغ التحصیل پسر در سال های مورد بررسی بوده است. با اینحال، بررسی پایان نامه های جمعیتی به تفکیک جنس نشان می دهد که تعداد دانشجویان دختر در بعضی دوره ها (دهه ۵۰ نسبت به دهه ۴۰ و نیز دهه ۷۰ نسبت به دهه ۶۰) افزایش داشته است. شاید یکی از دلایل افزایش تعداد دانشجویان دختر در دهه ۴۰ و ۵۰، وجود روند توسعه و نوسازی و توجه بیشتر دولت به برنامه های عمرانی، و بویژه گسترش آموزش دختران در این دهه ها باشد.

با در نظر گرفتن نوع روش مورد استفاده، بیشترین روش مورد استفاده در پایان نامه های جمعیتی مورد مطالعه، استفاده از روش های ثانویه و به عبارتی استفاده از مطالعات اسنادی و سرشماری در تحلیل داده ها می باشد. پایان نامه های مرتبط با ویژگی های جمعیتی استان ها، بیشترین استفاده را از روش های سرشماری (ثانویه) داشته است که نوع مطالعات مذکور، تنها استفاده از این روش را در بررسی موضوع می طلبد و به همین دلیل ویژگی های جمعیتی استان ها نیز بالاترین درصد استفاده از روش های سرشماری و اسنادی را به خود اختصاص داده است. پایان نامه های باروری بیشترین درصد را در استفاده از روش های اولیه به خود اختصاص داده و پایان نامه های بهداشت و تنظیم خانواده با استفاده از تلفیق هر دو روش در صدر قرار دارند. بررسی پایان نامه های مورد بررسی نشان داد که بیشتر پایان نامه های انجام شده در دهه های ۳۰، ۴۰ و ۵۰ که همه در مقطع کارشناسی انجام شده اند به صورت توصیفی بوده و در سال های دهه های ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۰ که پایان نامه ها عمدتاً در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری انجام شده از حالت توصیفی صرف خارج شده و به صورت توصیفی - تحلیلی در آمده است. این امر به نوعی حاکی از توجه عمیق تر و جدی تر و علاقمندی دانشجویان مذکور به انجام تحقیق مورد نظر در سال های اخیر می باشد.

بدون شک مطالعات انجام شده در دهه های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ تاثیر قابل توجهی بر شکل گیری و جهت گیری مطالعات جمعیتی طی دهه های بعدی داشته است. با این حال به دلیل محدود شدن ارتباطات بین المللی و عدم امکان انجام تحقیقات مشترک بین المللی در این رشته در دهه بعد از انقلاب اسلامی، و نیز عدم وجود فارغ التحصیلان جدید در دهه های ۶۰ و ۷۰، تحقیقات جمعیت شناسی کمتر تحت تاثیر یافته های جدید جمعیت شناسی در سطح بین المللی بوده اند.

در دهه های ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰ مطالعات انجام شده پیرامون ویژگی های جمعیتی استان ها بارز است. احتمالاً دلیل توجه بیشتر به این موضوع و انجام پایان نامه های متعدد در این زمینه جدای از علایق فردی دانشجویان، با جو محرومیت زدایی و توجه بیشتر به استان ها مرتبط است. علاوه بر آن رشته جمعیت شناسی طی این دهه ها تازه شکل گرفته بود (بویژه مقطع کارشناسی در دهه ۱۳۵۰) و بیشتر مطالعات انجام شده در این زمینه به صورت توصیفی بوده، و یا به بررسی مونوگرافی و ویژگی های جمعیتی استان ها با استفاده از داده های سرشماری پرداخته اند. در دهه های ۱۳۷۰ و ۱۳۸۰ باروری و بهداشت و تنظیم خانواده از جمله موضوعاتی است که بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده اند. به نظر می رسد این

امر علاوه بر وجود علایق فردی، از سیاست های جمعیتی در دوران سازندگی و توجه بیشتر به مسئله کاهش رشد جمعیت و تنظیم در اثر بروز مشکلات ناشی از افزایش رشد جمعیت طی سال های گذشته متأثر باشد. شروع دوره کارشناسی ارشد جمعیت شناسی و توجه دانشجویان به انتخاب باروری بعنوان یکی از متغیرهای اصلی جمعیت شناسی از دیگر دلایل این امر می باشد.

نتایج پژوهش نشان می دهد که باروری مهمترین موضوعی بوده است که مطالعات انجام شده پیرامون آن در محدوده کل کشور انجام شده است و علاوه بر آن ازدواج و طلاق، جمعیت و اشتغال، جمعیت و توسعه، جمعیت و شهرنشینی، رشد جمعیت، زنان و سیاست های جمعیتی از جمله موضوعاتی بوده اند که در محدوده کل کشور انجام شده اند. امروزه توجه به مطالعات جمعیتی در محدوده های خردتر به منظور برنامه ریزی جامعتر ضروری به نظر می رسد.

علاوه بر آن، یکی از نقاط ضعف مطالعات جمعیتی، عدم توجه به بین رشته ای بودن جمعیت شناسی و ارتباط آن با سایر رشته های علوم اجتماعی و انسانی از جمله اقتصاد، جامعه شناسی و مردم شناسی می باشد. وجود برخی از موضوعات مشترک جمعیتی و بهداشتی از جمله تنظیم خانواده، باروری و مرگ و میر عملاً ارتباط بیشتری بین رشته ها جمعیت شناسی با رشته های بهداشت و آماری حیاتی وجود داشته است. توجه به بین رشته ای بودن جمعیت شناسی و بهره گیری از روشها، مفاهیم و تئوریهای سایر رشته های مرتبط می تواند بر نوع مطالعات جمعیت شناسی و کیفیت آنها تاثیر قابل توجهی داشته باشد. بعنوان مثال، استفاده از روشهای مردم شناسانه در بررسی های جمعیت شناختی می تواند کیفیت شناخت مسائل و نیز نوع تحلیل موضوعات جمعیتی که عمدتاً از طریق روشهای جمعیتی بهره گرفته می شود را ارتقاء بخشد. با اینحال، با عنایت به پیشرفت و گسترش روشهای جمعیت شناسی در دنیا، بمنظور تخصصی نمودن مطالعات جمعیتی بایستی بکارگیری روشها و تکنیکهای جدید جمعیت شناسی در تبیین موضوعات جمعیتی سرفصل آموزش جمعیت شناسی قرار گیرد.

عدم توجه به برخی از حوزه های مطالعات جمعیتی در برخی از دوره ها (نتایج جدول ۱۲) بیانگر خلاءهای تحقیقاتی در این زمینه از مطالعات جمعیتی است. در مجموع موضوعات جمعیت و مسکن، سیاست های جمعیتی و نیز جمعیت و آموزش موضوعاتی هستند که مطالعات اندکی پیرامون آنها در دهه های گذشته به انجام رسیده است. علاوه بر آن

موضوعاتی نظیر تحولات خانواده و سالخوردگی جمعیت و نیز رابطه برخی موضوعات جمعیتی با در نظر گرفتن قومیت ها و مذهب از جمله موضوعاتی هستند که طی چهار دهه گذشته تحقیقی پیرامون آنها به انجام نرسیده است. با توجه به تحولات آینده جمعیتی در آینده، موضوعاتی از قبیل تحولات خانواده، بهداشت تولید مثل و نیز تاثیر زنجیره امراض و بیماریها در سلامت و بقاء جمعیت، آینده باروری سطح پایین، افزایش امید زندگی و پیامدهای آن از جمله سالخوردگی جمعیت، موضوعات پیچیده مربوط به تحرکات و مهاجرت های بین المللی توجه محققین را در آینده به خود جلب خواهند نمود. رشد و توسعه آموزش جمعیتی از یکسو، و بروز مسائل جدید جمعیتی در قرن آینده از دیگر سو، مستلزم خلاقیت و پویائی محققین و دانشجویان در مساله یابی و تحقیق در زمینه مسائل نوظهور جمعیتی در جامعه می باشد.

تحقیق حاضر گامی در جهت شناخت موضوعات مورد مطالعه جمعیتی توسط دانشجویان رشته جمعیت شناسی در کشور بود. هر چند آموزش و تحقیقات جمعیت شناسی در کشور در دهه های اخیر پیشرفت قابل توجهی داشته است، ولی تحولات اساسی در این رشته در سطح بین المللی در دهه های اخیر (پالونی ۲۰۰۲ لوکاس ۱۹۹۴) ضرورت بازنگری آموزش جمعیت شناسی در ایران بمنظور برنامه ریزی جامع آموزشی و تحقیقاتی در این رشته را بیش از پیش مبرهن می سازد.^۱

۱- در سال های اخیر توجه به آموزش جمعیت شناسی و ضرورت بازنگری موضوعات مورد مطالعه این رشته توسط گروه کاری آموزش جمعیت شناسی در اتحادیه بین المللی مطالعات جمعیتی (International Union for the Scientific Studies of Population) بررسی شده است. نتیجه فعالیت های تحقیقاتی و سمینارهای این گروه به صورت مقالاتی در سال ۲۰۰۲ در شماره LVIII مجله GENUS درج گردیده است.

منابع

الف) منابع فارسی

- آزاد ارمکی. تقی، ۱۳۷۹، جامعه شناسی جامعه شناسی در ایران، چاپ اول، تهران.
- دواس، دی. ای. ۱۳۷۶، پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه هوشنگ نایبی، چاپ اول، تهران.
- دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۸۱، سیر تحول علوم اجتماعی در ایران، دانشگاه تهران، تهران.
- صدیق سروستانی، رحمت الله، ۱۳۷۹، فراتحلیل مطالعات انجام شده در ایران، نامه علوم اجتماعی، شماره ۱۵، ۶۷-۱۰۳
- کاظمی پور و دیگران، ۱۳۷۳، کتابنامه تشریحی جمعیت شناسی، موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، بخش تحقیقات جمعیت شناسی، دانشگاه تهران.
- لطفی، ماهرخ، ۱۳۶۹، کتابشناسی گزیده جمعیت و نیروی انسانی، تهران، سازمان برنامه و بودجه.
- محسنی، منوچهر و کوثری، مسعود، ۱۳۷۸، وضعیت تحقیقات اجتماعی و فرهنگی در ایران، تهران، انتشارات رسانش.
- نراقی، احسان و آیتی، عطا، ۱۳۷۹، نظری به تحقیقات اجتماعی در ایران، چاپ اول، تهران، انتشارات مهارت.

ب) منابع انگلیسی

- Booth. H, and Hayes. A. 2000, "Sixteen Years of JAPA: A content analysis of the Australian Population Association", *Journal of Population Research*, 17 (2): 199-212.
- Guzzo. R, Booth. S., Hayes. R., 1987, *Meta – Analysis in B. Staw & L. Cummings (eds), Researcher in Organizational Behaviour*, Vol 9.
- Hanger, J. E, Sehmith. F and Bjakson. G., 1984, "Meta – Analysis: Cumulating Research Finding Access Studies", Beverly Hills, Sage.
- Palloni, A. 2002, Rethinking the teaching of demography: new challenges and opportunities, *Genus*, LVIII (3-4) : 35-70.

سطح تحصیلات ۳۰ درصد بقیه به ترتیب پایان ابتدایی ۱۶/۲۸، سیکل ۷/۵۲، دیپلم ۴/۴۰، تحصیلات عالی ۱/۲۵ و حوزوی و سایر تحصیلات ۰/۴۲ درصد بوده است. هر چه از سطح پایین تحصیلات به سطوح بالاتر می‌رویم از حجم جمعیت نیز کاسته می‌شود.

میزان تحصیلات فوق الذکر، از کل جمعیت بی‌سواد و باسواد محاسبه شده که اگر این میزانها از جمعیت باسواد گرفته می‌شد، درصدهای بیشتری را نشان می‌دادند که این امر، نشان دهنده تأثیر مثبت آموزش و تحصیل مدارس ایران بر سطح سواد و تحصیلات مهاجران خارجی و بویژه مهاجران افغانی می‌باشد.

میزان تحصیلات جمعیت باسواد کشور ایران در سطوح مختلف در سال ۱۳۷۵ عبارتست از: ابتدایی ۶۶/۶۸ درصد، راهنمایی ۲۶/۶۷ درصد، متوسطه و پیش‌دانشگاهی ۱۹/۵۹ درصد، دوره عالی ۵ درصد و حوزوی و سایر ۲/۰۶ درصد.

اگر میزان تحصیلات مهاجران خارجی را از جمعیت باسواد و تحصیل کرده در نظر بگیریم می‌توان با میزان تحصیلات ایرانیان مقایسه کرد، یعنی تحصیلات مهاجران خارجی در سطوح ابتدایی ۵۴/۶ درصد، سیکل ۲۵/۱ درصد، دیپلم ۱۴/۶۶، تحصیلات عالی ۴/۱۶ و حوزوی و سایر ۱/۴۲ درصد بوده است.*

درصد مهاجران خارجی با تحصیلات ابتدایی از ایرانیان بیشتر است ولی هر چه به سطوح بالاتر تحصیلی می‌رویم حجم تحصیلات مهاجران خارجی از ایرانیان کمتر می‌شود. بیشترین درصد مهاجران بی‌سواد در استانهای سیستان و بلوچستان با ۸۷/۱۷ هرمزگان با ۷۴/۴۷ و کرمان با ۷۴/۲۰ درصد و کمترین درصد بی‌سوادها در استانهای قم با ۳/۶۶ و اصفهان با ۴/۱۴ درصد بوده‌اند.

نوع مذهب مهاجران خارجی

دین ۹۸ درصد مردم افغانستان اسلام است. از این میان قریب به ۷۰ درصد اهل تسنن هستند که اکثراً بر مذهب حنفی می‌باشند و بیش از ۲۵ درصد نیز شیعه اثنی عشری می‌باشند. اکثریت شیعه‌ها را قوم هزاره تشکیل می‌دهند که در مناطق مرکزی افغانستان سکونت دارند و

* اگر تحصیل کرده‌ها را (ابتدایی، سیکل و بالاتر) که ۳۰ درصد کل جمعیت هستند بعنوان کل یعنی ۱۰۰ در نظر بگیریم، درصد تحصیلات سطوح مختلف تحصیلی را می‌توان بر مبنای ۱۰۰ بدست آورد.

مرکز آنان شهر تاریخی «بامیان» است. تشیع همچنین در بین قزلباشها، ترکمنها، تاجیکها و حتی پشتونها پیروانی دارد (علی‌آبادی، ۱۳۷۵ ص ۲۹).

ترکیب مذهبی مهاجران خارجی که اکثر آنان مهاجران افغانی می‌باشند نیز ناشی از ترکیب مذهبی در کشور افغانستان می‌باشد. طبق آمار موجود، در سال ۱۳۸۰ بیشترین مهاجر خارجی، پیرو دین اسلام و اهل تسنن بوده‌اند که ۵۲/۴۹ درصد را تشکیل می‌داده‌اند، که استانهای مرزی کشور یعنی آذربایجان غربی با ۹۹/۱۵، کردستان با ۹۱/۶۸ و سیستان و بلوچستان با ۹۰/۶۹ درصد بیشترین مهاجر خارجی سنی را داشته‌اند.

مهاجران شیعه نیز ۴۷/۳۸ درصد را بخود اختصاص داده‌اند که استانهای ایلام با ۹۹/۹،

قم با ۹۷/۴۲ و لرستان با ۹۱/۲۹ درصد بیشترین مهاجر شیعه را بخود اختصاص داده‌اند.

با توجه به سهم مهاجران شیعه و سنی در استانها، مشاهده می‌شود که مهاجران سنی مذهب بیشتر در استانهای اقامت دارند که اهل تسنن درصد بیشتری را نسبت به سایر استانها دارا می‌باشند، مانند استانهای کردستان و سیستان و بلوچستان که به ترتیب حدود ۹۲ و ۹۱ درصد از کل مهاجران این دو استان اهل تسنن هستند و مهاجران شیعه مذهب بیشتر در استانهای اقامت دارند که اکثریت جمعیت آنجا شیعه می‌باشند. در حقیقت مهاجران با توجه به نوع مذهب خود، استان محل اقامت خود را انتخاب نموده‌اند و جامعه میزبان را به لحاظ مذهبی، متناسب و همسوی با اعتقادات خود می‌پندارند.

درصد بسیار کمی از مهاجرین نیز دارای مذهب مسیحی می‌باشند که اکثراً از کشورهای

غیر از افغانستان و عراق می‌باشند.

مهاجران افغانی بر حسب قومیت

گروهی از محققان، افغانستان را موزه ای از نژادها و ملل گوناگون می‌دانند. در این کشور، مردمانی از نژادهای پشتون، هزاره، تاجیک، ازبک، ترکمن، بلوچ، قرقیز، قزلباش، ایماق، نورستانی، کشمیری، هندو، سیک و..... سکونت دارند. مردم شناسان و آمارگیران بسیار کوشیده‌اند که گروههای قومی افغانستان را شمارش کنند، اما نتایج بسیار متفاوتی به دست آورده‌اند. بیشترین تلاش برای شناسایی گروههای قومی در افغانستان، توسط «اروین اریوال و همکارانش» به عمل آمده است. آنان نام ۵۵ قوم را در افغانستان فهرست کرده‌اند (سجادی، ۱۳۸۰ ص ۵۲).

مهاجران افغانی نیز همانند کشور خود از نظر قومی و نژادی متنوع می‌باشند. طبق آمار موجود، تاجیکها با ۲۰/۲۲ درصد بیشترین سهم را بخود اختصاص داده‌اند که استانهای گیلان با ۵۲/۷۴، فارس با ۴۵/۰۴ و بوشهر با ۴۱/۳۵ درصد بیشترین و استانهای آذربایجان غربی، اردبیل، اصفهان، ایلام، سمنان، قم، کردستان، کرمان، گلستان، لرستان، مازندران، هرمزگان و قزوین با کمتر از یک درصد کمترین قوم تاجیک را داشته‌اند.

پس از آن هزاره‌ها با ۱۸/۶۶ درصد در مرتبه دوم قرار دارند که استانهای همدان با ۶۹/۷۰، کردستان با ۶۶/۵۱ و چهارمحال و بختیاری با ۶۲/۹۹ درصد بیشترین و استانهای آذربایجان غربی، اردبیل، اصفهان، ایلام، خوزستان، سمنان، قم، کرمان، کرمانشاه، لرستان، مازندران، هرمزگان، یزد و قزوین با کمتر از یک درصد، کمترین قوم هزاره را بخود اختصاص داده بودند.

پس از این دو قوم، پشتوها با ۶/۶۳ درصد در مراتب بعدی قرار می‌گیرند و سایر اقوام نیز با ۵۰/۴۵ درصد، حدود نیمی از مهاجران را بخود اختصاص داده‌اند.

- اطلاعات تکمیلی

نحوه ورود مهاجران خارجی

مهاجران خارجی به انحاء مختلف وارد ایران شده‌اند. آمار اخذ شده، نشان می‌دهد که اکثر مهاجران، یعنی ۹۲،۱۲ درصد آنان بطور غیر قانونی از مرزهای کشور خودشان وارد ایران شده‌اند که استانهای مازندران با ۹۹/۱۹، گلستان با ۹۹/۰۷ و بوشهر با ۹۸/۸۲ درصد بیشترین مهاجر خارجی غیر قانونی را داشته‌اند، پس از آن مهاجرینی که از کشور خود رانده شده‌اند با ۲/۷۰ درصد در مرتبه بعدی قرار می‌گیرند که استانهای سمنان با ۳۰/۹۵ و کرمانشاه با ۳۰/۵۰ درصد بیشترین مهاجر رانده شده را پذیرا بوده‌اند. مهاجرینی که دارای مجوز رسمی بوده و وارد ایران شده‌اند با ۰/۷۴ درصد کمترین درصد را بخود اختصاص داده‌اند که در جای خود قابل توجه است، زیرا ایران میزبان مهاجرینی است که اکثریت قابل توجه آنها بطور غیر قانونی و بدون مجوز رسمی وارد ایران شده‌اند که این مسئله مشکلات عدیده‌ای را برای ایران به وجود آورده‌است.

روند ماندگاری یا بازگشت مهاجران خارجی

سالهاست طرح بازگشت داوطلبانه و یا اجباری مهاجرین افغانی از طرف اداره کل امور اتباع و مهاجرین خارجی وزارت کشور مطرح می شود. ولی درصدد نظر خواهی از خود مهاجرین برنیامده بوده اند که آیا داوطلب بازگشت به کشور خود هستند یا خیر، و تحت چه شرایطی حاضر به بازگشت یا اقامت خود هستند.

مهاجران خارجی در ایران نظرات مختلفی را درباره ماندگاری و یا بازگشت خود داده اند. بر اساس آمار اخذ شده و با توجه به استانهایی که اطلاعات آنها در دست است،* ۴۷/۸ درصد از مهاجران کل کشور، تمایلی به بازگشت به کشورشان را نداشته اند که دلایل متعددی را می توان برای آن برشمرد، از جمله: خو گرفتن با محیط ایران، ادامه تحصیل در ایران، داشتن همسر ایرانی، عدم امکانات و موقعیت زندگی در آنجا و غیره، که مهاجران استانهای گلستان با ۸۶/۴۹ خوزستان با ۸۲/۵۴ و کرمان با ۸۲/۲۷ درصد بیشترین عدم تمایل را برای بازگشت به کشورشان داشته اند. در مرتبه دوم، ۲۹/۳۶ درصد از مهاجران کل کشور برای بازگشت به کشورشان اظهار تمایل نموده اند، گروهی از انسانها پس از ترک وطن و اقامت در جای دیگر، با گذشت ایام تمایل پیدا می کنند به زادگاه و وطن خویش بازگردند، زیرا به آن احساس تعلق بیشتری می کنند، که این تمایل توسط مهاجران استانهای مازندران با ۵۲/۳۶ و سمنان با ۳۷/۳۷ درصد بیشتر از سایر استانهاست. در مرتبه سوم، ۱۳/۴۸ درصد از مهاجران کل کشور تمایل خود را به بازگشت به کشورشان و یا کشوری ثالث اظهار داشته اند که این اظهار تمایل در استان کهگیلویه و بویراحمد با ۵۱/۱۴ درصد بیشتر از سایر استانها بوده است و سرانجام ۹/۳۷ درصد از مهاجران کل کشور تمایل خود را به رفتن به کشوری ثالث اظهار داشته اند که مهاجران استان آذربایجان غربی با ۴۵/۴۵ درصد بیش از سایر استانها این تمایل را از خود نشان داده اند.

به نظر می رسد استان هایی که سابقه مهاجرت خارجیان به آنجا بیشتر است بعلت عجین شدن با بافت فرهنگی و اجتماعی مردم آن استانها و همچنین ایجاد پیوندهای خونی با آنها کمترین تمایل را به بازگشت از خود نشان داده اند و خود را جزئی از جمعیت آن منطقه می دانند که این

* فقط اطلاعات ۱۲ استان در دسترس بود.

مسئله بازگشت آنها را به کشورشان بسیار دشوار نموده و باعث ماندگاری تعداد دیگری از بستگان آنها نیز خواهد شد.

آخرین اطلاع از وضعیت مهاجران افغانی در ایران به گفته مدیر کل امور اتباع بیگانه و مهاجرین خارجی

«بازگشت مهاجران افغانی طی سالهای گذشته قطع نشده و تا امروز ادامه دارد، اما بعد از استقرار نظام فعلی و ایجاد ثبات و نظم، در فروردین ماه سال جاری (۱۳۸۱)، بازگشت شروع شده که از ثبات برخوردار است. بر اساس آخرین آمار، ۳۴۰ هزار مهاجر افغانی به کشورشان باز گشته‌اند و پیش بینی شده است که رقم بازگشتی‌ها تا پایان سال ۱۳۸۲ به حدود ۴۰۰ هزار نفر خواهد رسید. در حال حاضر حدود دو میلیون مهاجر افغانی وجود دارند (کل مهاجران افغانی دو میلیون و سیصد و سی هزار نفر بوده است)، که دارای کارت بوده و قانونی هستند. البته تعدادی مهاجر غیر قانونی نیز در ایران وجود دارند که در طرح شناسایی شرکت نکرده‌اند که حدود ۱۰ درصد مهاجران افغانی را تشکیل می‌دهند. ممکن است افرادی که به کشورشان باز گشته‌اند دوباره به ایران برگردند ولی بایستی ویزا و پاسپورت بگیرند، در غیر اینصورت باز گردانده خواهند شد.

طبق تعریف کنوانسیون ژنو: پناهنده کسی است که از ترس آزار یا شکنجه و مسائل سیاسی، کشور خود را ترک می‌کند، بنابراین مهاجران افغانی دیگر شرایط کنوانسیون ژنو را ندارند و بایستی هر چه سریعتر به کشور خود باز گردند.

از سال آینده، هر سال حدود ۵۰۰ هزار نفر بازگشت خواهند شد، حدود ۷۰۰ هزار افغانی در ایران متولد شده‌اند، حدود ۷۰۰ هزار نیروی کار افغانی در کشور وجود دارد، حدود ۲۰۰۰ مهاجر افغانی با تحصیلات لیسانس و بالاتر وجود دارد. از ۲۰ فروردین ۱۳۸۱ با شروع طرح بازگشت، روزانه ۲-۲/۵ هزار نفر داوطلب بازگشت بوده و حتی به روزی ۷ هزار نفر نیز می‌رسیده است و تا آخر سال آینده (سال ۱۳۸۲)، حداقل یک میلیون نفر به کشورشان باز خواهند گشت (مصاحبه با احمد حسینی مدیر کل امور اتباع و مهاجران خارجی وزارت کشور، برنامه گفتگوی خبر شبکه ۲، ۱۳۸۱/۸/۲۰۱۷).

وی همچنین عنوان کرد که تا پایان سال ۱۳۸۳ پرونده مهاجران افغانی در ایران بسته خواهد شد. وی اضافه کرد: از ابتداء سال آتی به افغانیهای ساکن ایران اجازه کار داده نمی‌شود.

و اگر هر افغانی را گشت ویژه نیروی انتظامی که به این منظور تشکیل می شود، دستگیر کند از ایران اخراج خواهد شد. در صورتیکه هر افغانی بتواند مجوز کار کسب کند، باید به اداره کار و امور اجتماعی مالیات بپردازد، همانگونه که در تمامی کشورهای جهان در ارتباط با نیروی کار خارجی مرسوم است (مصاحبه با احمد حسینی مدیر کل امور اتباع و مهاجران خارجی وزارت کشور، روزنامه خراسان، ۱۳۸۱/۱۱/۷، ص ۴).

نتیجه گیری

هدف اصلی این مقاله « بررسی ویژگیهای جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی مهاجران افغانی در ایران » بوده است، تا بدین وسیله زمینه مناسب تری را برای برنامه ریزی مناسب و کارشناسانه ایجاد نماید. بر این اساس و برای دستیابی به این هدف، شاخص های مورد نظر ایجاد و به بررسی هر یک از آنها پرداخته شد.

بر اساس یافته های بدست آمده، مهاجران خارجی و بویژه مهاجران افغانی با ویژگیهای جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی متفاوت در ایران اقامت دارند، این مهاجران که بیش از ۹۰ درصد آنها را مهاجران افغانی تشکیل میدهند، در تمامی استانهای کشور پراکنده اند. بدلیل نبود قانونی مشخص و عدم کنترل مبادی ورودی، تعداد مهاجران افغانی در طول سالیان مختلف، متغیر بوده است.

اکثر مهاجران ساکن در ایران را مردان تشکیل می دهند و این مسئله باعث شده که نسبت جنسی بالا و بر عکس بعد خانوار پایین باشد. استان تهران به تنهایی حدود یک سوم از مهاجران خارجی را در خود جای داده است.

وضعیت اقتصادی مهاجران افغانی نسبت به مهاجران عراقی ضعیف تر بوده است که این مسئله با مشاهده در آمد و دارایی مهاجران ساکن در استانهای غربی که اکثر عراقی هستند و مهاجران ساکن در استانهای شرقی که اکثر افغانی هستند دیده می شود.

بدلیل پایین بودن سطح سواد و مهارت تحصیلی و تخصص پایین مهاجران خارجی، شغل اکثر آنها کارگری و مشاغل ساده می باشد و بدلیل دستمزد پایین، سخت کوشی و حضور منظم تر این کارگران نسبت به کارگران ایرانی، تعداد بسیار زیادی از فرصتهای شغلی در اختیار مهاجران خارجی می باشد، که با خروج و بازگشت این مهاجران به کشورشان خلاء قابل توجهی در این نوع مشاغل ایجاد خواهد شد.

مهاجران افغانی ساکن در ایران و پاکستان بر اساس نوع مذهبی که داشته اند، این دو کشور را انتخاب نموده اند. به عبارت دیگر اکثر مهاجران افغانی که مذهب سنی داشته اند کشور پاکستان و اکثر مهاجران افغانی که شیعه مذهب بوده اند، ایران را به عنوان محل اقامت خود انتخاب نموده اند که این مسئله در میان استانهای کشور نیز مشاهده می شود. یعنی استان هایی که اکثریت ساکنان آن ها سنی می باشند، مهاجران افغانی سنی نیز ترجیح داده اند که در آن

استان ها اقامت نمایند و همچنین مهاجرانی که شیعه مذهب بوده‌اند ترجیح داده‌اند در استان هایی اقامت نمایند که ساکنان آن شیعه مذهب هستند.

اکثریت قریب به اتفاق مهاجران خارجی بطور غیر قانونی وارد ایران شده‌اند و تقریباً فقط حدود یک درصد از آنها دارای مجوز رسمی بوده‌اند، که این مسئله در جای خود قابل توجه بوده و لازم است که دست اندرکاران و مسئولان امر توجه بیشتری به این مسئله نمایند.

حدود نیمی از مهاجران خارجی تمایلی به بازگشت به کشورشان را نداشته‌اند که این مسئله می تواند در روند طرح بازگشت بویژه مهاجران افغانی خلل وارد نماید.

بطور خلاصه می توان بیان نمود که مهاجران خارجی بدلیل پایین بودن سطح سواد و نداشتن تخصص مناسب و همچنین ورود غیر قانونی و بدون قاعده آنها و اشغال بسیاری از فرصت های شغلی، نمی توانند برای کشور مقصد یعنی ایران مفید باشند و ایران بدلیل مسائل بشردوستانه و مسلمان بودن، این مهمانان را پذیرفته و امید است که با ادامه طرح بازگشت، این مهمانان نیز به کشورشان بازگشته و زمینه ساز آبادانی کشورشان شوند.

با توجه به یافته های موجود و نتیجه گیری حاصله از آن، امید می رود که شناختی هر چند مختصر از « ویژگیهای جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی مهاجران افغانی در ایران » در اختیار مسئولان امر قرار گرفته باشد تا بدین وسیله برنامه ریزی مناسب و کارشناسانه انجام شده و برخورد معقولانه تری با این مهمانان شود.

توصیه ها و پیشنهادات

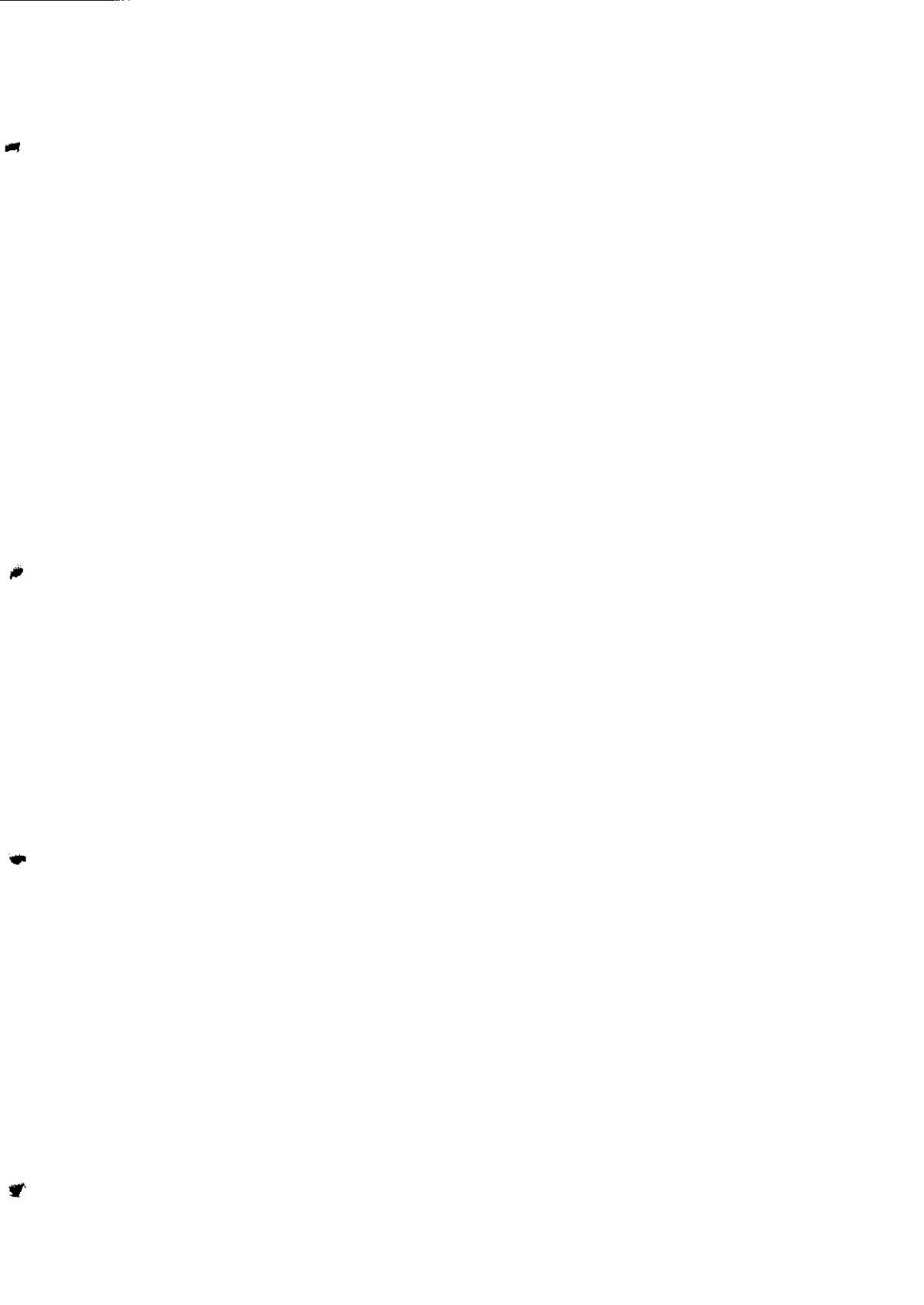
۱- به دلیل حضور چندین ساله مهاجران افغانی، خو گرفتن با محیط ایران، ازدواجهای آنان با زنان ایرانی، داشتن مشاغل و سرمایه در ایران و ادامه تحصیل، مطمئناً با پایان یافتن درگیریها و جنگهای داخلی و استقرار صلح و ثبات در افغانستان، تعداد زیادی از این مهاجران به کشور خود باز نخواهند گشت. در نتیجه آنها اقلیتی را در ایران تشکیل خواهند داد. لذا لازم است جهت مقابله با این وضعیت، سیاستها و تدابیر لازم توسط دولت اتخاذ گردد.

۲- با توجه به آمار بالای مهاجران خارجی در ایران، موضوعات مهمی پیرامون مهاجران وجود دارد که نیاز به تحقیقات و بررسیهای همه جانبه علمی دارد، زیرا تشخیص مسائل و مشکلات مهاجرین، کاری بسیار پیچیده و دقیق است. مهمترین این موضوعات عبارتند از: تاثیر حضور مهاجرین در ابعاد مختلف فرهنگها، ازدواج، اشتغال، آموزش، بهداشت، روابط متقابل، ناهنجاریها، جرائم، مسکن، علائق و سلیقه ها و غیره. لذا پیشنهاد می شود تحقیقات متفاوت در ابعاد مختلف انجام و نتایج آن با یکدیگر مقایسه شود.

۳- تردهای غیر قانونی، اشتغال غیر قانونی، اقامتهای غیر قانونی، ازدواجهای غیر قانونی رو به افزایش است. همچنین با توجه به اجرای طرحهای متعدد جهت اخراج مهاجران غیر قانونی و صرف هزینه های زیاد، نه تنها از حجم آنها کاسته نشده، بلکه جمعیت بعضی از شهرها، شهرکها، روستاها و غیره افزایش می یابد.

بطور کلی در نظام جمهوری اسلامی ایران در خصوص مسائل مختلف اتباع خارجی، قوانین لازم وجود دارد، ولی مشکل عمده در نحوه اجرای قوانین توسط مسئولان، اجراکنندگان، متعدد بودن مراکز تصمیم گیری و سیاست گذاری در این زمینه است. لذا پیشنهاد می شود گروهی کارشناسی مجرب تحت نظر مستقیم فقط یک مسئول تام الاختیار در وزارت کشور تشکیل و پس از کارشناسی دقیق علمی، سیاستهای لازم در خصوص اتباع خارجی اتخاذ و با قاطعیت اجراء گردد.

۴- با توجه به اینکه اکثر مهاجران شاغل در مشاغل طاقت فرسا و سخت مشغول بکار هستند و در این مشاغل کارگران ایرانی تمایل چندانی از خود نشان نمی دهند، اگر این مهاجران به کشور خود باز گردند، خلا بسیار زیادی در این بخش از اشتغال پیش خواهد آمد که می تواند باعث ایجاد مشکلاتی در زمینه تامین نیروی انسانی لازم شود. لذا توصیه می شود که مسئولان و مجریان امر، به این نکته توجه داشته باشند و در جهت پر کردن این خلا از همین حالا تدابیر لازم را بیندیشند. به امید آنکه همه آوارگان و بی خانمانها در سراسر کره خاکی از سرگردانی نجات یافته و به سرزمین آباء و اجدادی خود به سلامت بازگردند.

بررسی جنبه های اجتماعی و پیامدهای ناباروری مطالعه موردی شهر شیراز

دکتر ایران محبوب^۱

ابراهیم رشیدی فارفار^۲

چکیده

ناباروری به عنوان یک نوع بیماری و پدیده مرضی در کشورهای مختلف جهان خصوصاً کشورهای در حال توسعه است که مشکلات و معضلات روحی - روانی و اجتماعی - فرهنگی گوناگونی را به دنبال دارد. با توجه به اینکه قشری از افراد جامعه ما نیز در معرض آثار و پیامدهای این مسأله هستند و در زندگی خصوصی و روابط زناشویی با مصائبی از قبیل بدرفتاری، بی توجهی، محرومیت های اجتماعی - اقتصادی و طلاق و جدایی روبرو هستند، شناخت مسائل و مشکلات این قشر و توجه به این زوجین در برنامه ریزی ها و سیاست گذاریهای بهداشت تولید مثل از اهمیت خاصی برخوردار است. در این تحقیق هدف بررسی جنبه های اجتماعی و پیامدهای ناباروری می باشد.

واژگان کلیدی

ازدواج، شیوع ناباروری، مطالعه ملی رشد خانواده، نظریه قشربندی جنسی

۱- استادیار بخش جامعه شناسی دانشگاه شیراز و مدیر پروژه ملی کارشناسی ارشد جمعیت و توسعه UNFPA

۲- فارغ التحصیل کارشناسی ارشد رشته جمعیت شناسی دانشگاه شیراز

مقدمه

ازدواج یک پدیده اجتماعی است که نه تنها در ثبات و نظم جامعه نقش دارد بلکه نوعی سلامت جسمی و روحی برای افراد جامعه به دنبال دارد. هدف اصلی ازدواج مردان و زنان تولید مثل و در واقع بچه دار شدن است. در تولید مثل با دو پدیده باروری و ناباروری روبرو هستیم. پدیده باروری بدیهی است که تولید مثل سالم و موفقیت آمیز را شامل می شود ولی پدیده ناباروری دارای چنین پیامدی نیست. بلکه یک نوع بیماری و پدیده مرضی است که در کشورهای مختلف جهان خصوصاً کشورهای در حال توسعه که قشری از افراد جامعه با این مسأله روبرو هستند، مشکلات و معضلاتی را به دنبال دارد. ناباروری یک بحران پیچیده زندگی است که منجر به بروز فشارهای روحی - روانی، ایجاد مشکلاتی در روابط زناشویی و اجتماعی زوجین نابارور می شود.

در باره اینکه ناباروری چیست و چه تعاریفی از آن به عمل آمده است اختلاف نظر وجود دارد. در ادبیات پزشکی ناباروری را به دو نوع اولیه و ثانویه تقسیم می کنند و معتقدند که ناباروری اولیه عبارتست از اینکه زوجین حداقل بعد از گذشت دو سال از ازدواجشان هرگز حامله نشده باشند. در ناباروری ثانویه زوجین بعد از ازدواج یک یا چند حاملگی داشته اند اما این حاملگی منجر به تولد زنده نگردیده است. بطورکلی تعریفی که اکثر صاحب نظران از ناباروری دارند این است که زوجین بعد از گذشت دو سال از ازدواج با وجود فعالیت و رابطه جنسی و بدون استفاده از وسایل جلوگیری قادر به تولد زنده نیستند. (Larsen, ۱۹۹۳).

اهمیت و هدف تحقیق

ناباروری یک پدیده جهانی است برطبق برآورد مطالعه ملی رشد خانواده امریکا در سال ۱۹۹۵، ۷ درصد زوج های امریکائی که زنان آنها در سنین ۴۴-۱۵ بوده اند نابارور بودند. این نسبت از ۱۱ درصد در سال ۱۹۶۵ کاهش نشان می دهد (Weeks, ۱۹۹۹).

در مطالعه ای که در شهر شیراز انجام گرفته شیوع ناباروری ۱۱/۱ درصد یعنی از هر ۹ نفر یک نفر را شامل می شود، از این موارد ۵۲/۲ درصد نازائی اولیه و ۴۷/۸ درصد نازائی ثانویه است (پارسا نژاد و دیگران، ۱۳۷۵).

از آنجا که ناباروری یک پدیده پزشکی و جمعیتی در جوامع به حساب می آید، هنوز در جامعه ما مطالعه علمی در مورد جنبه های اجتماعی ناباروری صورت نگرفته است.

مطالعات انجام شده بیشتر در حوزه پزشکی و روانشناسی صورت گرفته است. از طرفی ناباروری علت برخی جدائی ها و طلاق ها به شمار می رود، و از آنجائی که زنان بیشتر در معرض پیامدهای اجتماعی ناباروری هستند و در زندگی خصوصی و روابط زناشویی با مسائلی از قبیل احساس سرخوردگی، سرزنش، بدرفتاری، بی توجهی، محرومیت های اجتماعی و اقتصادی و آزار فیزیکی و روانی مواجه هستند، شناخت مسائل و مشکلات این قشر و توجه به این زوجین در برنامه ها و سیاستگذاری های بهداشت تولید مثل از اهمیت برخوردار است.

هدف اصلی این پژوهش آثار و پیامدهای اجتماعی - فرهنگی ناباروری در جامعه مورد پژوهش است. این مسأله در دو سطح مورد توجه و بررسی قرار گرفته است.

۱. در سطح فردی به تأثیر ناباروری بر زوج نابارور پرداخته، به عبارت دیگر ناباروری چه آثار روحی - روانی برای زوج نابارور به دنبال دارد.

۲. در سطح اجتماعی به تأثیر ناباروری بر روابط اجتماعی و زناشویی زوجین پرداخته و بالاخره این سؤال مطرح می شود که آیا این افراد ناباروری را یک مسأله ماوراء طبیعی می دانند یا ناشی از مشکلات ژنتیکی؟

از اهداف دیگر این تحقیق می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

الف) آیا پیامدها و آثار روحی - روانی و اجتماعی - فرهنگی که ناباروری برای زوج های نابارور به دنبال دارد با آثار و پیامدهایی که برای زوج های بارور دارد به یک اندازه است یا خیر (با فرض اینکه زوج های بارور در شرایط مشابه قرار می گیرند، یعنی با مشکل ناباروری مواجه باشند).

ب) شناسایی نسبت نوع ناباروری و علت آن (اینکه مشکل ناباروری از طرف کدام یک از زوجین باشد)، و تمایل به فرزندخواندگی در میان زوج های نابارور جمعیت نمونه از اهداف جامعه مورد پژوهش است.

چارچوب نظری

در این پژوهش از دیدگاه های نظری روانشناسی، جامعه شناسی و جمعیت شناسی استفاده شده است. از آنجا که نظریه خاصی در مورد موضوع ناباروری وجود ندارد که بتوان مدل تحقیق و متغیرها را از آن گرفت، در نتیجه دیدگاه محقق ترکیبی از بین نظریات روانشناختی اجتماعی کورت لوین «نظریه انطباق فرد با محیط» «نظریه قشربنندی جنسی»

«کالینز و «نظریه جامعه شناسی بدن» فوکو. نظریه بلاو، نظریه جمعیت شناسی در مورد اقتصادی باروری «لبنشتاین»، «نظریه جریان ثروت بین نسلی کالدول» را تشکیل می دهد.

لوین «تئوری میدانی» جامع خود را متوجه ارتباط فضای زندگی اجتماعی و رفتار فرد می نماید. او رفتار فرد را تابعی از این فضا دانسته که از طریق نیازها و اهداف او درک می شود. او به پاسخ این سوال علاقمند است که هنگامی که فرد با محیط اجتماعی خود انطباق حاصل می کند چه نوع رفتاری پیدا می کند و اگر این انطباق و سازگاری صورت نگیرد چه نوع رفتاری خواهد داشت؟ از طریق این تئوری برخی از رفتارها و حالت های غیر طبیعی انسان از جمله افسردگی، از خودبیگانگی، پرخاشگری، خودکشی و ... تبیین می گردد. مفهوم انطباق تأکید به جفت شدن متغیرهای فردی با متغیرهای محیطی دارد. هر اندازه انتظارات فرد با انتظارات محیط یکسان باشد، انطباق بین فرد و محیط بیشتر بوده و رفتار نیز طبیعی تر خواهد بود و فشار محیطی روی افراد نیز کم خواهد بود (Turner, ۱۹۹۸).

کالینز سعی دارد از حوزه نئوبری به تضاد و سطح کنش و کنش متقابل بپردازد. به نظر او همه ساختارهای کلان ناشی از تعامل خرد است و باید در مطالعه رفتار اجتماعی به بررسی سطح خرد بپردازیم. او کنش ها و کنش متقابل را مناسبی می داند که افراد در تعامل با یکدیگر دارند و از آن به عنوان انرژی عاطفی نام می برد (Turner, ۱۹۹۸).

بلاو معتقد به ساختار کلان^۱ است که ضمن انتقاد از جامعه شناسی ارتباطات، نظریه دیگری براساس نیروها پیشنهاد می کند که او آن را پارامترها می نامد و سخت تحت تأثیر کنش متقابل است. جذابیت اجتماعی نیروئی است که انسان را قادر به ایجاد روابط اجتماعی به ابتکار خودشان می نماید و باعث گسترش حوزه ارتباطی می گردد که انسان ها زمانی آنرا به وجود آورده اند. در این فرایند جذابیت متقابل، که هریک از طرفین انتظار دریافت پاداش از دیگری را دارد، مبادله اجتماعی به وجود می آید و انسان ها آن را به دلیل سودی که با آن متصل است حفظ می کند و نهادینه می گردد. از نظر بلاو، صحبت از زندگی اجتماعی، صحبت از ارتباط بین مردم است (Blau, ۱۹۷۷).

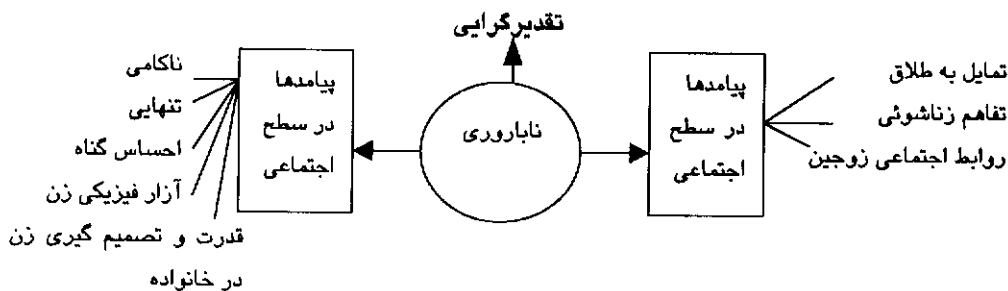
فوکو توجه خاصی به بدن و مسائل مربوط به آن از قبیل بیماری، امراض، مسائل جنسی، معطوف داشته سعی دارد تا مفهوم فرهنگی و اجتماعی آنرا کشف نماید و از اینرو به تحلیل جامعه شناسی پزشکی کمک مؤثری نموده است (Turner, ۱۹۹۸).

لبین اشتاین رویکردی اقتصادی - اجتماعی در مطالعات باروری دارد و در پی آنست که عوامل تعیین کننده و تأثیر گذار بر شمار مطلوب تولدها در هر خانواده را تبیین نماید. محاسبات وی بر توازن بین رضایت مندی با فواید حاصل از یک تولد اضافی در مقابل هزینه های مختلف ناشی از آن استوار است (Leibenstein ۱۹۵۶).

کالدول دیدگاه جامعه شناختی و مردم شناختی اقتصاد خانواده و جمعیت شناسی را در مطالعه باروری ترکیب کرده است. او معتقد است که وجود شبکه جریان کالا و خدمات از فرزندان به نسل های سالمندتر، مشخصه جوامع ماقبل انتقال جمعیت است. معکوس شدن این جریان، ظهور و جایگزینی ایده فرهنگی خانواده هسته ای «فرزند محوری» به جای خانواده گسترده دارای باروری زیاد است. (Caldwell, ۱۹۷۶).

بطور کلی در سطح فردی از نظریات روانشناسی اجتماعی و در سطح اجتماعی از نظریات جمعیتی و جامعه شناسی بهره گرفته شده است. انتخاب متغیرها بر اساس استفاده از تحقیقات داخلی و خارجی صورت گرفت تا روائی و اعتبار آنها قبلاً توسط آن مطالعات تأیید شده باشد.

مدل تحلیلی تحقیق و رابطه بین متغیرها در این پژوهش به صورت ذیل می باشد:

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش روش کمی از نوع پیمایشی است. تفکیک جمع آوری اطلاعات استفاده از پرسشنامه و انجام مصاحبه است، این پرسشنامه مرکب از سوالات باز و بسته و به روش حضوری تکمیل شده است. برای تدوین پرسشنامه نهایی، پس از انجام پیش آزمون از ۳۰ زوج بارور و نابارور پرسشنامه ای تکمیل شد تا ببینیم پرسشنامه تا چه حد قابلیت سنجش متغیرهای تحقیق را دارد. در نهایت دو پرسشنامه مجزا (یکی برای زوج های نابارور و دیگری برای زوج های بارور) برای جمع آوری اطلاعات طراحی شد. جامعه آماری پژوهش

زوج های بارور و نابارور شهر شیراز بوده و حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران به دست آمد که با محاسبه آن ۲۴۸ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب که به دو گروه ۱۲۴ مرد و زن نابارور و ۱۲۴ مرد و زن بارور تقسیم گردیدند. سپس پرسشنامه ها تکمیل گردید. روش نمونه گیری در این پژوهش روش خوشه ای چند مرحله ای و استفاده از جدول اعداد تصادفی بوده است.

پس از جمع آوری اطلاعات، داده های تحقیق با استفاده از نرم افزار SPSS به دو روش آمار توصیفی و استنباطی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

۳-۶ فرضیه های پژوهش

- به نظر می رسد ناکامی در زوج های نابارور بیشتر از زوج های بارور است.
- به نظر می رسد زوج های نابارور احساس گناه بیشتری نسبت به زوج های بارور می کنند.
- به نظر می رسد زوج های نابارور در مقایسه با زوج های بارور بیشتر احساس تنهایی می کنند.
- به نظر می رسد بین آزار فیزیکی زن و وضعیت باروری رابطه وجود دارد.
- تمایل به طلاق در زوج های نابارور بیشتر از زوج های بارور است.
- بین وضعیت باروری و قدرت و تصمیم گیری زن در خانواده رابطه وجود دارد.
- به نظر می رسد بین تقدیرگرایی زوجین با وضعیت باروری رابطه وجود دارد.
- به نظر می رسد تفاهم زناشویی زوج های بارور بهتر از زوج های نابارور است.
- به نظر می رسد روابط اجتماعی زوج های بارور بهتر از زوج های نابارور است.

یافته ها

در تحلیل آمار توصیفی، به خصوصیات و ویژگی های جمعیتی و اجتماعی - اقتصادی جمعیت نمونه پرداخته شده است. آنچه که بیشتر در این بخش اهمیت دارد متغیرهای چون ناباروری، مشکل ناباروری، و تمایل به فرزند خواندگی بود که مختص زوج های نابارور می باشد. در مورد نوع باروری می توان گفت ۷۲/۵ درصد از زوج های نابارور دارای ناباروری اولیه و ۲۴/۲ درصد زوج های نابارور از نوع ناباروری ثانویه هستند و ۲/۲ درصد باقیمانده نوع ناباروریشان را مشخص نکرده بودند. در مورد اینکه مشکل ناباروری از طرف کدام یک از زوجین است. از مجموع پاسخگویان ۲۹ درصد علل مردانه، ۴۰/۲ درصد علل زنانه، ۱۴/۵ درصد علل

مشترک و ۱۶/۱ درصد علل نامشخص عنوان کرده اند. در مورد تمایل به فرزند خواندگی در بین زوج های نابارور از مجموع پاسخگویان ۲۱ درصد از زوج های نابارور تمایل به فرزند خوانده گرفتن داشتند و ۴۴/۴ درصد تمایل به داشتن فرزند خواندگی نداشتند و ۳۴/۶ درصد زوج های نابارور مشخص نکرده بودند که فرزند خوانده می گیرند یا نه. زیرا تصمیم گیری در مورد داشتن فرزند خواندگی بسیار مشکل است.

در تحلیل آمار استنباطی با توجه به اینکه هدف، مقایسه دو گروه بارور و نابارور بود با مدنظر قرار دادن نوع متغیرها و سطح مقیاس آنها و منطق آماری و با در نظر گرفتن فرضیه های تحقیق، در تحلیل دو متغیره از آزمون تفاوت میانگین ها و در تحلیل چند متغیره از تحلیل واریانس و روش MCA (تحلیل رده بندی چندگانه) استفاده شده است.

این تحقیق ۹ فرضیه داشت. از این ۹ فرضیه چهار فرضیه یعنی رابطه بین متغیر وضعیت ناباروری با متغیرهای احساس گناه، قدرت و تصمیم گیری زن در خانواده، تفاهم زناشویی و روابط اجتماعی مورد تأیید قرار نگرفت. به عبارتی دیگر رابطه این فرضیه ها از نظر آماری معنی دار نبود. اما پنج فرضیه دیگر رابطه شان از نظر آماری مورد تأیید قرار گرفته بود. در مورد نخستین فرضیه تأیید گردید که بین ناکامی و وضعیت ناباروری رابطه وجود دارد. بر اساس آزمون F با مقدار $F=۴/۲۶$ در سطح ۹۶ درصد ($P=۰/۰۴۰$) معنی دار است. به عبارت دیگر می توان گفت ناکامی زوج های نابارور بیشتر از زوج های باروری است. در مورد رابطه بین تنهایی و وضعیت باروری با توجه به آزمون F با مقدار $F=۴/۸۲$ در سطح بیش از ۹۷ درصد ($P=۰/۰۲۹$) این رابطه معنی دار است. یعنی احساس تنهایی در بین زوج های نابارور بیشتر از زوج های بارور می باشد. فرضیه دیگر مبنی بر اینکه بین تقدیرگرایی با وضعیت باروری رابطه وجود دارد، مورد آزمایش قرار گرفت. براساس آزمون F با مقدار $F=۱۰/۷۶$ در سطح ۹۹ درصد ($P=۰/۰۰۱$) معنی دار می باشد. بنابراین می توان گفت که زوج های بارور نسبت به زوج های نابارور مسأله ناباروری را بیشتر سرنوشتی می دانند که خداوند در زندگی شخصی قرار داده است. از نتایج دیگر این تحقیق رابطه بین متغیر تمایل به طلاق با وضعیت باروری است با توجه به نتایج به دست آمده و براساس آزمون F با مقدار $F=۵۲/۰۰۳$ در سطح ۹۹ درصد ($P=۰/۰۰۰$) از نظر آماری معنی دار می باشد. یعنی اینکه بین تمایل به طلاق و بارور و نابارور بودن زوجین رابطه وجود دارد. به عبارت دیگر زوج های نابارور تمایل بیشتری نسبت به زوج های بارور به طلاق دارند. با توجه به نتایج تحقیق بین آزار فیزیکی زن و وضعیت باروری او رابطه معنی داری

وجود دارد. این فرضیه براساس آزمون F با مقدار $F=28/32$ در سطح بیش از ۹۹ درصد ($P=0/000$) از نظر آماری معنی دار می باشد. به عبارتی دیگر آزار فیزیکی زن در زوج های نابارور بیشتر از زوج های بارور است. در بخش تحلیل چند متغیره با توجه به اینکه ما در این پژوهش ۹ متغیر وابسته و یک متغیر مستقل یعنی (وضعیت باروری) داشتیم، از روش MCA یعنی تحلیل رده بندی چندگانه استفاده شده است. از بین ۹ مرحله، بیشترین تبیین را مرحله اول یعنی متغیر وابسته «ناکامی» و متغیر مستقل «وضعیت باروری» و متغیرهای تصادفی کمکی: روابط اجتماعی - تقدیرگرایی - تنهایی - تفاهم زناشویی - قدرت و تصمیم گیری زن - تمایل به طلاق - آزار فیزیکی زن و احساس گناه با مقدار $R^2 = 0/73$ شامل می شود (جدول شماره ۱). کمترین مرحله تبیین کننده مرحله نهم است. یعنی وقتی متغیر وابسته «احساس گناه» و متغیر مستقل: وضعیت باروری و متغیرهای تصادفی کمکی: ناکامی - روابط اجتماعی - تقدیرگرایی - تنهایی - تفاهم زناشویی - قدرت و تصمیم گیری زن - تمایل به طلاق و آزار فیزیکی زن هستند با مقدار $R^2 = 0/074$ می باشد (جدول شماره ۲). در تحلیل مرحله به مرحله از بین ۹ متغیر بیشترین تبیین را متغیرهای روابط اجتماعی و ناکامی به ترتیب ۵۸ درصد و ۵۲ درصد و کمترین متغیر تبیین کننده احساس گناه با ۲ درصد می باشد (جدول شماره ۳).

در مقایسه با تحقیقات داخلی یکی از امتیازات این تحقیق این است که به بررسی پیامدهای اجتماعی - فرهنگی و روحی - روانی ناباروری پرداخته که تحقیقات داخلی به جنبه های روانشناسی ناباروری یا جنبه های پزشکی آن توجه کرده اند. نتایج این تحقیق از قبیل ناکامی و اضطراب شدید و ترس از دست دادن زندگی زناشویی در بین زوج های نابارور با نتایج تحقیقات داخلی همخوانی دارد. در مقایسه با تحقیقات خارجی می توان گفت: تحقیق حاضر از روش کمی به مسأله ناباروری پرداخته ولی در تحقیقات خارجی هم از روش کمی و هم کیفی استفاده شده است. از نقاط مشترک نتایج این تحقیق با تحقیقات خارجی می توان به متلاشی شدن زندگی زناشویی، آزار فیزیکی زن در خانواده و احساس تنهایی در بین زوج های نابارور اشاره کرد. از جمله نتایج دیگر، در تحقیقات خارجی می توان به محرومیت از حقوق اجتماعی و اقتصادی فرد نابارور و قدرت و اختیار زن وابسته به بارور بودن و نبودن اوست، اشاره کرد که در این تحقیق رابطه معنی داری بین ناباروری و این متغیرها وجود نداشت

جدول شماره ۳ خلاصه نتایج تحلیل MCA

بارور					وضعیت باروری
Beta	Sig	F	R ²	R	
-۲/۲	۰/۰۰۰	۲۶۶/۳	۰/۵۲	۰/۷۲	نام متغیر ناکامی
-۲/۴۸	۰/۰۰۰	۳۴۶/۹	۰/۵۸	۰/۷۶	روابط اجتماعی
۱/۶۵	۰/۰۰۰	۱۳۴/۸	۰/۳۵	۰/۶۹	تقدیرگرایی
-۱/۶۹	۰/۰۰۰	۱۲۱/۹	۰/۳۳	۰/۵۷	تنهایی
۲/۴۶	۰/۰۰۰	۸۸/۳	۰/۲۶	۰/۵۱	تفاهم زناشویی
۰/۴۶	۰/۰۰۰	۱۷/۸۳	۰/۰۶	۰/۲۶	قدرت و تصمیم گیری
۰/۰۵	۰/۰۰۱	۱۱/۰	۰/۰۴	۰/۲۰	تمایل به طلاق
۰/۰۵	۰/۰۰۴	۸/۴	۰/۰۳	۰/۱۸	آزار فیزیکی زن
۰/۶۷	۰/۰۱۶	۵/۹	۰/۰۲	۰/۱۵	احساس گناه

محدودیت های تحقیق

از محدودیت های تحقیق می توان به این موارد اشاره کرد:

- ۱- زوج های نابارور از ابراز ناباروریشان به دلایل مختلف پرهیز می کردند تا مشکل ناباروریشان را پنهان بکنند. زیرا زوج های نابارور معتقد بودند که دیگران در صورت آگاهی از ناباروری آنها نه تنها دردی را دوا نمی کنند بلکه بر مشکلات روحی - روانی و اجتماعی آنها می افزایند.
- ۲- مراکز ناباروری در جامعه مورد مطالعه شهر شیراز محدود به دو مرکز می شد، به علاوه ساعات کار این مراکز محدود بوده و در روزهای خاصی بایستی مراجعه می شد. در نتیجه مدت زمان پرسشگری طولانی بود.
- ۳- مسأله ناباروری از آنجا که یک مسأله شخصی و خصوصی است بایستی مدت زمان بیشتری را به پرسشگری و مصاحبه با افراد نابارور اختصاص داده شود تا جواب دهی به سوالات به طور کامل صورت گیرد و جمع آوری اطلاعات طبق نظر محقق پیش برود. در این تحقیق پرسشگران با تحمل و حوصله و صرف زمان لازم توانستند این خواسته محقق را تا حد لازم برآورده بکنند.

در پایان لازم است برخی پیشنهادات را برای مسئولین امر یادآور شد. نخست اینکه نابرابری به عنوان یک مسأله پیچیده زندگی اجتماعی محسوب می شود، زیرا قشری از افراد جامعه با این مسأله روبرو هستند. مسئولین محترم در سیاست گذاریهای اجتماعی، بهداشتی و درمانی بایستی به جنبه های اجتماعی و روانی آنها در تعامل های اجتماعی به این مسأله توجه لازم نمایند. دوم اینکه نهادهای مختلف اجتماعی از جمله وزارت بهداشت، درمان و علوم پزشکی و سازمان مدیریت و برنامه ریزی با حمایت از تحقیقات انجام شده در این حوزه و شناخت مسائل گوناگون زوج های نابارور، راهکارهای لازم را در سیاست گذاریها و برنامه ریزی های بهداشت خانواده پیش بینی کنند.

منابع فارسی

- ۱- پارسانژاد، محمدابراهیم و دیگران، (۱۳۷۵)، اپیدمیولوژی نازائی، شیوع، علل، میزان پاسخ به درمان، هفتمین کنگره نابرابری یزد.

منابع انگلیسی

- 2- Blau, P.M. Inequality and Heterogenity: A Primitive Theory of Social Structure (New York: Free Press, 1977).
- 3- Caldwell J.C. 1976 "Toward a Restatement of Demographic Transition Theory", Population 7& Development Review 2 (3-4): 321-66.
- 4- Humans, George C. (1964) Social Behavior: Its Elementary Forms.
- 5- Larsen, Ulla, 1993, "Differentials in Fertility in Cameroon and Nigeria", Journal of Population Studies, Vol 4, No 12.
- 6- Leibenstien H, 1956, Economic Backwardness and Economic Growth New York: John Wiley & Sons.
- 7- Turner, Jonathan, H, 1998, The Structure of Sociological Theory, Sixth Edition, Wadsworth Publishing Company.
- 8- Weeks, John B. (1999) Population: An Introduction to Concepts and Issues Seven Ed. Wadsworth Publishing Company, London.

بررسی تاثیر متغیرهای جمعیتی بر اندازه دولت و رشد اقتصادی در ایران

رضا کیهانی حکمت^۱

چکیده

در طول تاریخ، دولتها به اندازه‌های متفاوت در شرایط زندگی اقتصادی و اجتماعی مردم دخالت کرده‌اند. برخی اوقات حضور فعالتر آنان در شرایط رکود اقتصادی بنا به نظر اندیشمندان کینزی لازم و برخی اوقات وجود آنان مزاحمتهایی را برای رشد اقتصادی کشور فراهم می‌کند و لازم است تا حد زیادی تحدید شود. بنابراین همیشه دستیابی به اندازه مطلوب دخالت دولت در فعالیتهای اقتصادی مورد توجه اقتصاددانان بوده است. این مقاله تاثیر اندازه دولت بر نرخ رشد اقتصادی را به وسیله وارد کردن متغیرهای جمعیتی بررسی می‌کند. این مطالعه ثابت می‌کند که متغیرهای جمعیتی نه تنها بر رشد اقتصادی تاثیر گذار است بلکه اندازه دولت را مشخص می‌کند. بار تکفل سنین پیر و جوان با اندازه دولت بطور مثبت رابطه دارد. از این گذشته، هنگامیکه متغیرهای جمعیتی وارد معادلات رشد می‌شوند، تاثیر اندازه دولت بر نرخ رشد اقتصادی بطور معنی‌دار منفی می‌باشد.

واژگان کلیدی

اندازه دولت، متغیرهای جمعیتی، رشد اقتصادی، سهم مخارج دولت

مقدمه

تاثیر اندازه دولت بر رشد اقتصادی در چند دهه اخیر توجه زیادی در نوشته‌ها به خود جلب کرده است. بطور نظری، اگر بخش دولتی از کارآمدی کمتری نسبت به بخش خصوصی برخوردار باشد، پس اندازه بزرگتر دولت منجر به رشد کندتر اقتصادی خواهد شد. اما اگر بخش دولتی کالاهای اساسی عمومی را که تولیدکنندگان خصوصی قادر به فراهم‌سازی آن نیستند را فراهم سازد، در نتیجه اندازه بزرگتر دولت به رشد سریعتر اقتصادی منجر خواهد شد. این مطالعه اثر اندازه دولت بر رشد اقتصادی را با وارد کردن متغیرهای جمعیتی بررسی می‌کند.

لاندا^۱ (۱۹۸۲) داده‌های تطبیقی بین‌المللی کراویز - سامرز - هستون^۲ (۱۹۷۸) برای ۱۰۴ کشور طی دوره ۷۶-۱۹۶۱ را تحلیل کرد و به این نتیجه رسید که ارتباط منفی معنی‌داری بین سهم هزینه‌های دولت در تولید ناخالص داخلی واقعی (GDP) و نرخ رشد GDP واقعی سرانه وجود دارد. لاندا (۱۹۸۶) ارتباط بین اندازه دولت و رشد اقتصادی در کشورهای کمتر توسعه یافته (LDCs) را بررسی کرد. او هزینه‌های دولتی را به پنج گروه هزینه‌های مصرفی، هزینه‌های آموزشی، هزینه‌های گسترش سرمایه، هزینه‌های نظامی و هزینه‌های انتقالی طبقه‌بندی کرد و به این نتیجه رسید که همه آنها تاثیر منفی بر رشد اقتصادی دارند [۱۴]

بارو^۳ (۱۹۹۰، ۱۹۸۹) داده‌های سامرز و هستون (۱۹۸۸) در مورد مخارج دولت را با کسر سهم مخارج دولت در مخارج دفاعی و آموزشی از کل سهم مخارج برای بدست آوردن مصرف دولتی تعدیل کرد. مانند لاندا (۱۹۸۶، ۱۹۸۳)، او دریافت که اندازه بزرگ دولت، که به وسیله سهم مصرف دولتی در GDP واقعی مشخص می‌شود، باعث کاهش رشد ستاده سرانه می‌شود. به‌علاوه رومر^۴ (۱۹۹۰) نیز بیان کرد نتایج رگرسیونی حاکی از آن است که سهم هزینه‌های دولتی در GDP واقعی به‌طور منفی با نرخ رشد GDP واقعی سرانه مرتبط است [۱۵]

در همه مطالعات بالا اهمیت تاثیر تغییرات جمعیتی بر کارایی تامین و مصرف کالاهای عمومی نادیده گرفته شده‌اند. کلی^۵ (۱۹۷۶) داده‌های بین کشوری برای دوره ۶۳-۱۹۶۱ با ۲۷

1 - landau.

2 -kravis -Summers -heston's.

3 -Barro.

4 .Romer.

5 .Kelley.

کشور غیر کمونیست واقع در مرحله توسعه اقتصادی متوسط، (با درآمد سرانه حدود ۲۲۵۰-۲۵۰ دلار در پیش از ۱۹۶۰) را مطالعه نمود. او به این نتیجه رسید که مقیاس اقتصادی در تامین خدمات دولتی، که توسط تراکم جمعیت و اندازه کل جمعیت اندازه‌گیری می‌شود، یک تأثیر منفی معنی دار بر اندازه دولت اعمال می‌کند، که توسط سهم مخارج دولت از GDP مشخص شده است. او همچنین به این نتیجه رسید، تعارض بیشتر پیش‌بینی‌ها در ادبیات (اقتصادی)، که تنها نرخ بار تکفل سنین سالخوردگی (نسبت درصد جمعیت پیرتر از ۶۴ سال به درصد جمعیت بین ۱۵ تا ۶۴ سال)، نسبت به نرخ بار تکفل سنین خردسالی (نسبت درصد جمعیت جوانتر از ۱۵ سال به درصد جمعیت بین ۱۵ تا ۶۴ سال)، یک تأثیر معنی‌دار آماری بر اندازه دولت دارد [۱۳].

مطالعه کلی (۱۹۷۶) حاکی از آن است که یک ارتباط قوی بین تغییرات جمعیتی (همانند تغییر در نرخ رشد جمعیت) و سهم مخارج دولتی وجود دارد. بنابراین، ارتباط مثبت بین اندازه دولت و رشد GDP کل ممکن است به تنهایی منعکس‌کننده ارتباط مثبت بین اندازه دولت و نرخ رشد جمعیت باشد...

بارو (۱۹۸۹) تأثیر بار تکفل سن خردسالی بر رشد اقتصادی را بطور غیرمستقیم مورد توجه قرار داد. او نشان داد که انتقال از سطح درآمد پایین به سطح بالاتر درآمد سرانه متضمن نرخ رشد جمعیتی پایین‌تر می‌باشد. هرچند، دلایل کلی حاکی از آن است که تأثیر افزایش در تقاضا برای خدمات عمومی، به‌علت افزایش بار تکفل سنین سالخوردگی (ناشی از کاهش نرخ رشد جمعیت)، از لحاظ آماری معنی‌دار هست در حالیکه تأثیر افزایش تقاضا برای خدمات عمومی جمعیت، ناشی از بار تکفل سنین خردسالی (ناشی از رشد سریع جمعیت)، معنی‌دار نیست.

بارو تأثیر به تعویق افتادن رشد در اثر کاهش نرخ رشد جمعیت را در نظر نگرفت. یک کاهش در نرخ رشد جمعیت باعث کاهش یافتن بار تکفل سنین خردسالی برای کشورهای فقیر می‌شود اما باعث افزایش بار تکفل سنین پیری در کشورهای با درآمد بالا می‌شود. افزایش بار تکفل هر دو (پیر و جوان) تقاضا را برای خدمات عمومی افزایش می‌دهد که می‌تواند نرخ رشد GDP سرانه را کاهش دهد. بنابراین، نرخ رشد جمعیت ممکن است بر رشد اقتصادی کشورهای با درآمد پایین و متوسط تأثیر منفی اعمال کند در صورتی که همان عامل ممکن است بر رشد اقتصادی کشورهای با درآمد بالا تأثیر مثبت داشته باشد. با متمایز کردن این دو عامل

بجاست که هم متغیر نرخ بار تکفل سنین خردسالی و نرخ بار تکفل سنین سالخوردگی را با متغیر نرخ رشد جمعیت، در معادلات نرخ رشد GDP سرانه وارد کنیم. در این تحقیق آزمون فرضیه زیر مد نظر است:

"متغیرهای جمعیتی نقش تعیین کننده در اندازه دولت دارند"

با توجه به اینکه این موضوع در کشور مورد بررسی و مطالعه قرار نگرفته است و با توجه به تحولات ساختار جمعیتی و تحولاتی که دولت قرار است در رابطه با اندازه دولت انجام دهد، انجام این بررسی مفید خواهد بود. این مقاله در چهار بخش تهیه شده است. در بخش دوم شیوه گردآوری اطلاعات و روش تحقیق بیان می شود. و در بخش سوم نتایج حاصل از تحلیل رگرسیون تاثیر ساختار سنی جمعیت بر اندازه دولت و رشد اقتصادی تشریح می شود. در بخش چهارم نیز نتیجه گیری ارائه خواهد شد.

داده‌ها و مدل

۱-۲- داده‌ها

اطلاعات مورد استفاده در این پژوهش، بصورت سری زمانی (۱۳۷۹-۱۳۳۸) از آمار حسابهای ملی (مرکز آمار ایران) و نتایج عمومی سرشماری نفوس و مسکن و آمارگیری نمونه ای کل کشور در سالهای ۱۳۴۵، ۱۳۳۵، ۱۳۵۵، ۱۳۶۵، ۱۳۷۰ و ۱۳۷۵ مرکز آمار ایران مورد استفاده قرار گرفته است. (جداول شماره ۱ و ۲).

لازم به توضیح است که تمام آمارهای مورد نیاز از جمله متغیرهای تولید ناخالص داخلی به قیمت عوامل (GDP_F)، سرمایه‌گذاری کل (خصوصی + دولتی)، هزینه‌های جاری دولت (G) به قیمت های ثابت سال ۱۳۶۹ و نرخ رشد اقتصادی ($\dot{Y}$) به درصد می‌باشد.

از دیگر اطلاعات مورد استفاده در این پژوهش، نسبتهای وابستگی یا (بار تکفل) سنین خردسالی (V_1) یعنی نسبت سنین زیر ۱۵ سال به جمعیت بالقوه فعال (۶۴-۱۵) سال و نسبت های وابستگی یا (بار تکفل) سنین سالخوردگی (V_2) یعنی نسبت سنین بالای ۶۵ سال به جمعیت بالقوه فعال (۶۴-۱۵) سال می‌باشد.

جدول ۱ نرخ رشد اقتصادی برحسب درصد تولید ناخالص داخلی و سرمایه گذاری کل و هزینه های جاری دولت برحسب میلیارد ریال (به قیمت های ثابت سال ۱۳۶۹)

ocs	ȳ	ȳ _U	GDP	I	G	ȳ
1338	0.000000	0.000000	5967.500	158720.0	45670.00	3.100000
1339	9.000000	8.200000	6503.500	177800.0	52320.00	3.100000
1340	4.600000	2.900000	6800.000	182050.0	50830.00	3.100000
1341	5.200000	2.900000	7154.900	175370.0	52500.00	3.100000
1342	5.200000	3.300000	7525.200	185260.0	56310.00	3.100000
1343	7.400000	5.200000	8081.400	220020.0	69210.00	3.100000
1344	14.300000	13.600000	9235.400	289130.0	90740.00	3.100000
1345	8.700000	6.600000	10037.10	294970.0	102230.0	3.100000
1346	14.700000	9.700000	11516.20	385170.0	115870.0	2.700000
1347	6.100000	7.100000	12221.40	421070.0	136720.0	2.700000
1348	10.500000	6.300000	13504.90	453840.0	160930.0	2.700000
1349	9.800000	8.400000	14829.30	503640.0	187070.0	2.700000
1350	14.900000	11.700000	17038.60	590750.0	241780.0	2.700000
1351	19.500000	22.000000	20362.00	721010.0	303420.0	2.700000
1352	9.700000	6.100000	22332.30	811040.0	323340.0	2.700000
1353	15.800000	23.100000	25852.90	1071200.0	523050.0	2.700000
1354	10.200000	19.900000	28495.80	1651750.0	636060.0	2.700000
1355	17.600000	19.200000	33501.40	2101220.0	705590.0	2.700000
1356	-1.000000	1.000000	33162.40	2096500.0	687040.0	3.900000
1357	-7.700000	-1.900000	30602.00	1607050.0	698890.0	3.900000
1358	-3.900000	-0.800000	29412.60	1109750.0	643390.0	3.900000
1359	-9.600000	-0.400000	26596.20	1108650.0	586180.0	3.900000
1360	-4.200000	-4.600000	25472.00	1084580.0	580070.0	3.900000
1361	9.400000	2.700000	27855.80	1164780.0	568820.0	3.900000
1362	14.400000	15.900000	31874.10	1638100.0	574770.0	3.900000
1363	1.300000	3.600000	32291.20	1694110.0	539250.0	3.900000
1364	0.800000	0.800000	32560.10	1385980.0	565240.0	3.900000
1365	-10.000000	-9.600000	29306.20	996880.0	448950.0	3.900000
1366	-1.800000	-3.200000	28774.20	811530.0	417750.0	2.500000
1367	-5.100000	-6.600000	27301.00	701220.0	415740.0	2.500000
1368	5.400000	5.300000	28765.40	749710.0	406400.0	2.500000
1369	14.000000	13.300000	32788.40	863880.0	423720.0	2.500000
1370	13.900000	13.900000	37357.40	1352570.0	450470.0	2.500000
1371	2.900000	3.300000	38453.80	1271960.0	449680.0	1.700000
1372	2.200000	1.800000	39281.80	1055460.0	522260.0	1.700000
1373	2.100000	3.100000	40123.00	890200.0	517700.0	1.700000
1374	6.400000	7.000000	42678.50	821710.0	510550.0	1.700000
1375	5.000000	5.400000	44810.20	1062740.0	521160.0	1.700000
1376	2.400000	3.200000	45899.70	1136670.0	552320.0	1.700000
1377	3.600000	3.800000	47564.50	1181280.0	580150.0	1.700000
1378	2.500000	3.300000	48761.50	1251450.0	629150.0	1.700000
1379	5.100000	4.800000	51816.40	1380770.0	692130.0	1.700000

جدول ۲ نرخ رشد جمعیت و بار تکفل سنین پیر و جوان (ارقام به درصد)

abs	V1	V2
1338	82.20000	7.500000
1339	83.60000	7.500000
1340	84.90000	7.500000
1341	86.30000	7.600000
1342	87.70000	7.600000
1343	89.10000	7.600000
1344	90.80000	7.800000
1345	91.47287	7.874419
1346	90.97744	7.593985
1347	91.17847	7.500000
1348	91.42857	7.428571
1349	90.34483	7.310345
1350	89.93289	7.181208
1351	88.98104	7.077922
1352	88.05031	7.044025
1353	87.19512	6.951220
1354	86.39053	6.863905
1355	85.71429	6.742857
1356	86.18785	6.685083
1357	86.17021	6.595745
1358	86.22449	6.479592
1359	86.20690	6.403941
1360	85.84906	6.320755
1361	85.90909	6.272727
1362	85.58952	6.200873
1363	85.35565	6.108767
1364	84.73896	6.024096
1365	85.18898	5.984252
1366	87.73946	6.091954
1367	86.94030	6.231343
1368	86.23188	6.340580
1369	85.51237	6.501767
1370	84.87973	6.668667
1371	81.66867	6.886667
1372	78.84078	7.055016
1373	75.78616	7.264191
1374	73.08889	7.492355
1375	70.32641	7.885480
1376	67.91908	7.919075
1377	65.26611	8.151281
1378	62.94278	8.392371
1379	60.58201	8.624339

ماخذ: نتایج عمومی سرشماری نفوس و مسکن کل کشور سال های ۱۳۳۵-۱۳۷۵ مرکز آمار ایران

۲-۲- الگوی اقتصادسنجی تاثیر ساختار سنی جمعیت بر اندازه دولت و رشد اقتصادی

در این قسمت از پژوهش مدل اقتصادسنجی تابع تولید کل را در نظر می گیریم که دارای بازده

ثابت نسبت به مقیاس روی همه عوامل می باشد معرفی می گردد [۱۶]

فرم کلی تابع تخمین زده شده به شکل زیر است:

$$\dot{Y} = \alpha_1 IP/GDP + \alpha_2 \dot{P} + \alpha_3 G_T/GDP + \alpha_4 \left(G_T/GDP \right)^2 + \alpha_5 LV_1 + \alpha_6 LV_2$$

که در آن:

$\dot{Y}$: نرخ رشد اقتصادی (نرخ رشد تولید ناخالص داخلی به قیمت های ثابت سال ۱۳۶۹) بر حسب درصد

IP/GDP : نسبت سرمایه‌گذاری بخش خصوصی به تولید ناخالص داخلی (به قیمت‌های ثابت سال ۱۳۶۹) بر حسب درصد.

G_T/GDP : نسبت هزینه‌های مصرفی و سرمایه‌ای دولت به تولید ناخالص داخلی (به قیمت‌های ثابت ۱۳۶۹) بر حسب درصد.

$\left(G_T/GDP\right)^2$: مجذور نسبت هزینه‌های مصرفی و سرمایه‌ای دولت به تولید ناخالص داخلی (به قیمت‌های ثابت ۱۳۶۹) بر حسب درصد.

V_1 : بار تکفل سنین خردسالی (نسبت درصد جمعیت زیر ۱۵ سال به درصد جمعیت بین ۱۵ تا ۶۴ سال).
 V_2 : بار تکفل سنین سالخوردگی (نسبت درصد جمعیت بالای ۶۵ سال به درصد جمعیت بین ۱۵ تا ۶۴ سال).

۳- نتایج رگرسیونی

۳-۱- آزمون ریشه واحد: آزمون دیکی - فولر (DF)

سری های زمانی^۱، یکی از مهمترین داده‌های آماری مورد استفاده در تجزیه و تحلیل های اطلاعات تجربی است. در تحقیقات همواره چنین فرض شده که سری زمانی دارای همبستگی^۲ است و اگر این حالت وجود نداشته باشد، آزمون‌های آماری متعارفی که اساس آنها بر پایه F, t, D, F, t خي دو و آزمونهای مشابه بنا شده است، مورد تردید قرار می‌گیرد [۲].

از طرفی، اگر متغیرهای سری زمانی همبند نباشند، ممکن است مشکلی به نام رگرسیون کاذب^۳ بروز کند. نتایج این آزمون برای متغیرهای مدل نشان می‌دهد که بجز متغیر نرخ رشد اقتصادی کلیه متغیرهای فوق در سطح داده‌ها فاقد ثبات هستند. اما تکرار آزمون در مورد تفاضل داده‌ها نشان می‌دهد که کلیه این متغیرها پس از یکبار تفاضل‌گیری فرضیه ناهمبستگی را حداقل در سطح ۱۰ و ۵ درصد رد کرده، همبند می‌باشند. از آن رو که بیشتر سری ها ناهمبند هستند و استفاده از تفاضل‌گیری نیز باعث از دست دادن روابط بلندمدت می‌شود، بر اساس تئوری هم انباشتگی^۴، ایستا بودن باقیمانده تخمین را مورد بررسی قرار می‌دهند. لذا با بهره‌گیری از آزمون

1. Time series.
2. Stationarity.
3. Recursive regression.
4. Cointegration

دیکی - فولر، ایستایی باقیمانده تابع تولید تخمین زده شده باید بررسی شود [۷]. از جدول شماره (۳) ملاحظه می‌گردد که باقیمانده تابع تولید در سطح ۵ درصد معنی‌دار است و نشان‌دهنده ایستایی باقیمانده تابع می‌باشد.

جدول (۳) بررسی همگرایی مدل (آزمون ایستایی باقیمانده تخمین تابع رشد اقتصادی)

نام سری	DF	مقادیر بحرانی آزمون DF		
		٪۱	٪۵	٪۱۰
باقیمانده تابع	-۴/۹۵	-۲/۶	-۲/۹۳	-۲/۶

ماخذ: یافته‌های تحقیق

۳-۲- تاثیر عوامل جمعیتی بر اندازه دولت و رشد اقتصادی در ایران

در این قسمت به بررسی تاثیر متغیرهای جمعیتی بر اندازه دولت و رشد اقتصادی می‌پردازیم. تابع در فرم کلی به شکل زیر تخمین زده شد:

با توجه به مقدار دوربین واتسون، خود همبستگی مرتبه دوم مشاهده می‌شود. بعد از رفع خود همبستگی تابع بصورت زیر برآورد گردید:

معادله [۱-۳]

$$\dot{Y} = -294/10 + 0/65 IP/GDP - 5/28 \dot{P} + 0/86 G_T/GDP - 0/0 \left(\frac{G_T}{GDP} \right)^2 + 45/47 LV_1 + 44/61 LV_2 - 0/34 MA(2)$$

$$\begin{matrix} (-6/64) & (2/26) & (-3/07) & (2/20) & (-2/01) & (4/56) & (3/83) & (-1/71) \end{matrix}$$

$$R^2 = 0/50 \quad \overline{R^2} = 0/39 \quad DW = 2/01 \quad F = 4/64$$

آماره t متغیرها بیانگر معنی‌دار بودن تک‌تک ضرایب رگرسیونی می‌باشد. رقم $R^2 = 0/50$ حاکی از آن است که ۵۰ درصد تغییرات متغیر وابسته، توسط متغیرهای مستقل توضیح داده شده است. همچنین F محاسباتی از F جدول بزرگتر بوده و حاکی از مناسب بودن کل مدل می‌باشد. با توجه به ضرایب مدل موارد زیر قابل استنباط است:

ضریب نسبت سرمایه‌گذاری بخش خصوصی به تولید ناخالص داخلی واقعی

بطور آشکار یک ارتباط مثبت معنی‌دار با نرخ رشد اقتصادی دارد. به ازای یک واحد

افزایش در این نسبت، نرخ رشد اقتصادی به میزان ۰/۶۵ واحد افزایش می‌یابد.

میزان محدود سرمایه‌گذاری توضیح‌دهنده نرخ رشد اندک GDP است، نرخ پایین سرمایه‌گذاری تنها مربوط به بخش خصوصی نیست، بلکه بخش دولتی را هم شامل می‌شود. بخش‌های دولتی و خصوصی هر ساله درصد کمتری از GDP را در ماشین‌آلات و فعالیت‌های ساختمانی سرمایه‌گذاری می‌کنند. در سال ۱۳۶۹، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در ماشین‌آلات و ساختمان به صورت درصدی از GDP، $18/2$ درصد بود. همین وضعیت برای بخش دولتی در حدود $7/9$ درصد می‌باشد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری واقعی به قیمت‌های ثابت سال ۱۳۶۹ در دو دهه گذشته (۵۷-۱۳۷۹) نزدیک به ۱۵ درصد کاهش یافته و در همین مدت جمعیت کشور بیش از ۶۰ درصد افزایش یافته است [۶]. این ارقام را با هر معیاری که مقایسه کنیم، چه با کشورهای توسعه‌یافته صنعتی و چه با کشورهای تازه صنعتی شده، ارقام پایینی هستند. این سطوح پایین سرمایه‌گذاری، عواقب نگران‌کننده‌ای برای ظرفیت صنعتی کشور، حفظ و گسترش تولید و نیز مهار تورم دارد. چنین وضعیتی بسی‌شک نمی‌تواند سطح زندگی را بالا برد و نرخ رشد کافی و بالایی را برای اقتصاد وعده نمی‌دهد تا بیکاری کنونی را چه آشکار و چه پنهان از بین برده و نیز سالانه ورود انبوه میلیونی متقاضیان بازار کار را جذب کند [۳].

پرسشی که مطرح می‌شود این است که چرا سرمایه‌گذاری تا این حد پایین است؟ هنگامی که نااطمینانی وجود دارد، سرمایه‌گذاری در پروژه‌های بلند مدت صورت نمی‌گیرد یا بسیار محدود است. مردم تنها در فعالیت‌هایی که بسیار سریع به پول نقد تبدیل شود سرمایه‌گذاری می‌کنند تا بتوانند دارایی خویش را در حد کمترین زمان ممکن نقد کنند و از درگیر کردن ثروت خویش در دارایی‌های غیر نقدی اجتناب ورزند. عدم اطمینان به سرمایه‌گذاری تحت تأثیر عوامل اجتماعی از قبیل ناآرامی‌ها، بی‌قانونی و فقدان جامعه مدنی حامی سرمایه‌گذاری، تسایر سرمایه‌گذاران را کاهش می‌دهد و سرمایه‌گذاران بالقوه بلندمدت را دچار هراس می‌کند؛ بنابراین سرمایه‌ها به مکان‌های امن انتقال پیدا می‌کنند و از تعهد بلندمدت به‌هرگونه استراتژی سرمایه‌گذاری اجتناب می‌ورزند. هرچند این نکات از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند ولی آنچه در اقتصاد ایران بایستی مورد توجه قرارگیرد این است که ظرفیت سرمایه‌گذاری در کشور اساساً وابسته به موجودی فیزیکی کالا و وجود نیروی انسانی متخصص است.

نکته اساسی در این زمینه این است که ظرفیت سرمایه‌گذاری در ایران بر اساس موجودی کالا نسبت به موجودی پس‌انداز پولی به‌مراتب محدودتر است. به‌عنوان مثال، برآوردهای اولیه

نشان می‌دهد که پس‌انداز پولی کشور در سال ۱۳۶۸ در حدود ۷۸۰۰ میلیارد ریال می‌بود، در حالی که در همین سال ظرفیت تشکیل سرمایه بر اساس موجودی کالا احتمالاً به ۲۴۰۰ میلیارد ریال بالغ می‌شد [۵]. بدیهی است که در صورت موفقیت‌آمیز بودن سیاست‌هایی از قبیل هدایت نقدینگی به طرف سرمایه‌گذاری، این مسئله دقیقاً به معنی شکست محتوایی است. لذا روشن است که مبانی اساسی سیاست‌گذاری اقتصادی در ساختار شدیداً نامتعادل اقتصاد ما، اساساً با توصیه‌ها و نتایج نظریه‌های مرسوم اقتصادی سازگاری ندارد.

نرخ رشد جمعیت

رشد جمعیت یکی از حساس‌ترین مقوله‌هایی است که تئوری‌های جمعیتی و اقتصادی را به هم نزدیک می‌کند و در بررسی توسعه اقتصادی کشور، به دست آوردن نرخ آن یکی از عوامل اساسی است. بطوریکه بر اساس این مدل با فرض ثابت بودن سایر عوامل، یک درصد افزایش نرخ رشد جمعیت می‌تواند $5/28$ درصد نرخ رشد اقتصادی را کاهش دهد و به معنای آن است که با افزایش یک درصد به جمعیت کشور حدود ۵ درصد از رشد اقتصادی کاسته می‌شود. محاسبات انجام شده نشان می‌دهد که "هریک درصد رشد جمعیت"، ۳ درصد از درآمد ناخالص داخلی پس از کسر مصرف را به خود اختصاص می‌دهد. از این رو با رشد $1/7$ درصدی جمعیت، سالانه $5/1$ درصد در زمینه درآمد و تولید ناخالص داخلی پس از کسر مصرف باید سرمایه‌گذاری نماییم، تا کیفیت اقتصادی نسبت به سال قبل کاهش نیابد [۱]. در فاصله سالهای ۱۳۲۵ تا ۱۳۷۵ جمعیت ایران از $18/95$ میلیون نفر به $60/55$ میلیون نفر افزایش یافت. طی دوره بیست ساله ۱۳۲۵ تا ۱۳۵۵، نرخ رشد سالانه جمعیت تقریباً از ۳ درصد به $2/7$ درصد رسید در حالی که طی دهه ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ نرخ رشد جمعیت سالانه تقریباً به ۴ درصد جهش داشت. اما در ابتدای دهه ۱۳۷۰ متوسط نرخ رشد جمعیت تا اندکی بیش از $1/5$ درصد پایین آمد. این روندهای جمعیتی بدان معناست که نیمی از جمعیت ایران در دهه ۶۰ بیست ساله یا زیر بیست سال بوده اند و به آموزش، مهارت‌های حرفه‌ای و شغل نیاز برده است. نتایج رگرسیونی معادله [۲-۱] باعث تقویت یافته‌های بارو^۱ می‌شود که رشد جمعیت یک تاثیر شدید منفی بر رشد اقتصادی دارد. این عقیده که افزایش جمعیت موجب بهبود رشد اقتصادی از طریق بهبود استفاده از صرفه‌جویی‌های

ناشی از مقیاس می‌شود، اصولاً بستگی به این دارد که افزایش جمعیت به چه میزان تقاضای کل را افزایش خواهد داد. اگر رشد جمعیت واقعاً افزایش در تقاضای کل ایجاد نماید، این امر موجب افزایش رشد اقتصادی، نه تنها از طریق استفاده بهتر از صرفه‌جویی‌های ناشی از مقیاس، بلکه به وسیله اثرات مثبت "ضریب تکاثر" و "اصل شتاب" خواهد شد. رشد جمعیت تاثیر مثبتی بر تقاضای کل دارد، ولی ضرورتاً افزایش در محصول ملی در پی نخواهد داشت. برعکس، افزایش جمعیت که در مقایسه با دیگر عوامل مهمتر می‌باشد، باعث وارد آمدن لطمه به رشد اقتصادی و محدود شدن تقاضا (حداقل در میان مدت) خواهد شد [۴]. رشد سریع جمعیت در کشورهای در حال توسعه باید کم و بیش اثرات منفی مشخصی بر توسعه اقتصادی تقریباً در همه کشورها داشته باشد [۱۲]. نرخ‌های بالای رشد جمعیت تاثیر زیادی در افزایش مصرف می‌گذارد. از آنجا که بیکاری در این کشورها اساساً دارای ماهیت ساختاری است، آن هم به این دلیل که عوامل مکمل برای استفاده موثر از نیروی کار و تضمین اشتغال کامل (مانند سرمایه و زمین) به اندازه کافی وجود ندارد. زمانی که در کشورهای در حال توسعه مازاد نیروی کار وجود دارد، افزایش سریع جمعیت موجب افزایش بیکاری یا کم‌کاری می‌شود [۱۱] همانگونه نیز دلیل شکست در استفاده کامل از ظرفیت تولید، نه به دلیل کمبود تقاضا و بلکه به دلایل متعدد دیگری از قبیل وجود تنگنا در عرضه و نبود رقابت می‌باشد از این دیدگاه و افزایش تقاضا، به ندرت موجب ایجاد انگیزه برای افزایش تولید ملی یا تقاضای کل (آن هم بر اساس مفهوم ضریب تکاثر) خواهد شد. افزایش مصرف در نتیجه رشد جمعیت تحت این شرایط منجر به آسیب رسیدن به "میل به پس‌انداز" یا کاهش سرمایه‌گذاری کل و در نهایت تاثیر منفی بر زیر بناهای تولید خواهد شد. این مسئله به نوبه خود به رشد محصول ملی و در نتیجه امکان افزایش تقاضای کل لطمه وارد می‌آورد. از این رو، حتی اگر افزایش مصرف به دلیل رشد جمعیت اثرات مثبتی بر درآمد (از طریق اثرات مثبت ضریب تکاثر که در هر حال ماهیتی متعادل در کشورهای در حال توسعه دارد) داشته باشد، اهمیت این اثرات با تداوم افزایش جمعیت اهمیت کمتری یافته و در نهایت منجر به کاهش رشد محصول ملی و کاهش رشد درآمدها خواهد گردید. این نتیجه‌گیری که رشد جمعیت همیشه تاثیر مثبتی بر رشد و توسعه اقتصادی دارد، منطقی نیست. برای مثال، فایده و سودآوری تقسیم کار، نه تنها به تعداد جمعیتی که در اقتصاد مشارکت دارند، بلکه به عوامل دیگری مانند سطح درآمد، کیفیت نیروی کار و توسعه تکنولوژیک بستگی دارد. اگر گسترش بیش

از حد جمعیت، به افزایش درآمد و توسعه تکنولوژیک لطمه وارد آورد و تلاشها در زمینه آموزش و پرورش را بی‌اثر سازد، امکان بروز اثرات منفی بر تقسیم کار و بهره‌وری بیشتر امکانپذیر خواهد بود. از طرف دیگر، بهبود امکانات زیر بنایی، نه تنها به هزینه سرانه جمعیت، بلکه به تواناییهای مربوط به تقبل این هزینه‌ها هم بستگی دارد. این مطلب، بدین معناست که یک اثر منفی درآمندی به دلیل رشد جمعیت می‌تواند مانعی بر سر راه بهبود زیر بناهای اقتصادی گردد.

ضریب اندازه دولت، مجذور اندازه دولت و متغیرهای جمعیتی

ما ابتدا به تخمین مدل رگرسیونی بدون متغیرهای جمعیتی می‌پردازیم.

$$\dot{Y} = 0/85 + 0/64 \frac{IP}{GDP} - 3/69 \dot{P} + 0/28 \frac{G_T}{GDP} - 0/005 \left(\frac{G_T}{GDP} \right)^2 \quad \text{معادله (۲-۳)}$$

$$(0/08) \quad (2/35) \quad \underline{\quad} \quad (-2/01) \quad (0/50) \quad (-0/68)$$

$$R^2 = 0/11 \quad DW = 1/15 \quad F = 2/30$$

مقایسه رگرسیونها [۲-۱] و [۲-۲] بطور آشکار نشان می‌دهند که تغییرات جمعیت یکی از عوامل عمده تعیین اندازه دولت هستند. با اضافه نمودن متغیرهای بار تکفل سنین سالخوردگی و خردسالی R^2 تعدیل شده از ۰/۱۱ تا ۰/۳۹ افزایش می‌یابد. ضرایب هر دو این متغیرهای بار تکفل بطور معنی‌داری مثبت هستند. اعمال کردن متغیر بار تکفل سن خردسالی یک تاثیر مثبت بر سهم مخارج دولتی دارد، که به طور عمده از طریق تقاضای گسترده سرمایه انسانی (نیازمند یک بودجه بزرگتر برای آموزش و تعداد بیشتر بچه‌های سن مدرسه است) و اعمال کردن متغیر بار تکفل سنین سالخوردگی یک تاثیر مثبت بر مخارج دولت توسط افزایش مخارج برای امنیت اجتماعی و مراقبت‌های بهداشتی است. کلی^۱ ضریب مثبت معنی‌داری برای نسبت بار تکفل سنین سالخوردگی بدست آورد، اما دریافت نسبت بار تکفل سنین خردسالی دارای ضریب معنی‌داری نیست.

۲- نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادات

این مطالعه ثابت می‌کند که متغیرهای جمعیتی نه تنها بر نرخ رشد اقتصادی تأثیرگذار است، بلکه اندازه دولت را مشخص می‌کند.

از مدل [۲-۳] سهم مخارج دولت از GDP یک تأثیر منفی بی‌معنی بر نرخ رشد اقتصادی اعمال می‌کند. ولی این مهم است که دقت شود که ضریب همبستگی برای سهم مخارج دولت با معنی است زمانیکه متغیرهای جمعیت در مدل رگرسیونی [۱-۳] گنجانیده شده‌اند. همبستگی مثبت بین متغیر مخارج دولت و رشد کل GDP ممکن است فقط منعکس‌کننده همبستگی مثبت بین متغیر مخارج دولت و رشد جمعیت باشد. همچنین همانطوری که انتظار می‌رود، نسبت سرمایه‌گذاری به GDP تأثیر معنی‌دار بالایی بر نرخ رشد اقتصادی دارد. همچنین متغیرهای بار تکفل^۱ (رابطه بین افراد غیر فعال وابسته به افراد فعال) سنین خردسالی و سالخوردگی دارای ضریب مثبت معنی‌داری هستند. ما به این نتیجه رسیدیم، که وقتی متغیرهای جمعیتی، مثل متغیرهای بار تکفل در مدل‌های رگرسیونی گنجانده می‌شوند، تأثیر سهم مخارج دولت بر رشد اقتصادی بطور معنی‌داری منفی می‌باشد. این یافته‌ها حاکی از آن است که بزرگ شدن اندازه دولت باعث کاهش نرخ رشد اقتصادی می‌شود.

این نظریه که رشد جمعیت موجب تشویق رشد اقتصادی، از طریق افزایش در تقاضا، بهبود استفاده از صرفه‌جویی‌های ناشی از مقیاس یا بهبود پیشرفتهای تکنولوژیک می‌گردد، با توجه به شرایط کشور به میزان اندکی منطقی به نظر می‌رسد. ولی اثرات منفی رشد جمعیت بر رشد اقتصادی، از جمله کاهش فعالیتهای سرمایه‌گذاری، نمود بیشتری دارد. در نتیجه اجرای سیاستی که به کاهش رشد جمعیت در کشور کمک کند ارجحیت دارد.

مزیت رشد جمعیت به خودی خود ظاهر نمی‌شود بلکه سیاستهای درستی مانند بازار کار قابل انعطاف، انگیزه‌های صرفه‌جویی و سرمایه‌گذاری، تامین آموزش و مراقبت‌های بهداشتی با کیفیت بالا هنوز برای فعال‌تر کردن جمعیت در حال کار ضروری هستند.

منابع

منابع فارسی

- ۱- ابریشمی، حمید. ۱۳۷۵. "اقتصاد ایران". شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲- بیدرام، رسول. ۱۳۸۱. "Eviews همگام با اقتصاد سنجی". منشور بهره‌وری.
- ۳- زنگنه، حمید. ۱۳۸۰. "بررسی اقتصاد ایران از جنبه داخلی و بین‌المللی". مترجمان جعفر خیرخواهان و زهرا شمس‌تهرانی. اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سال شانزدهم، شماره سوم و چهارم، پپ ۱۷۱-۱۷۱.
- ۴- النشاقی، الشاقی. ۱۳۷۱. "مسئله جمعیت و توسعه اقتصادی در جهان سوم". مترجم علی حبیبی. گزیده مسائل اقتصادی - اجتماعی، سال نهم، شماره ۶. شماره مسلسل ۱۲۶.
- ۵- عظیمی، حسین. ۱۳۷۱. "مدارهای توسعه‌نیافتگی در اقتصاد ایران". نشر نی.
- ۶- نخجوانی، سید احمد. ۱۳۸۲. "مدیریت اقتصاد ایران". اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سال هفدهم - شماره هفتم و هشتم.
- ۷- نوفرستی، محمد. ۱۳۷۸. "ریشه واحد و هم‌جمعی در اقتصاد سنجی". موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- ۸- مرکز آمار ایران، آمار حسابهای ملی (۷۹-۱۳۳۸).
- ۹- مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن. (۱۳۷۵-۱۳۳۵).

منابع لاتین

- 1- Barro, R. J. 1989. "Across country study of Growth, saving, and Government". NBER working paper.
- 2- Bloom, D.E., Freeman, R.B., 1986. "The effect of Rapid Population on labor supply and Employment in Developing Countries". in: Population and Development Review. pp.381-414.
- 3- Hemmer, H.-r. 1988. witchcrafts problems dear Entwicklung slander. "Economic problems in the Developing countries". p.280ff.
- 4- Kelley, A.C. 1976. "Demographic and the size of the Government sector". Southern Economic Journal. PP.1056-1066.
- 5- Landau, D. 1983. "Government Expenditure and Economic growth: Across - country study". Southern Economic Journal. PP.786-792.
- 6- Romer, P.M 1990. "Capital , labor, and Productivity". Brookings Papers on Economic Activity: Micro economic. PP.337-367.
- 7- Song lee, b., and lin, S. 1994, "Government size demographic changes and economic growth". Economic journal, vol.8:91.

تحلیلی بر روند مهاجرت در استان فارس

دکتر حسن بیک محمدی^۱

بهنام مغانی^۲

چکیده

استان فارس در دهه های گذشته تحت تأثیر شرایط اقتصادی، رفاهی، خدماتی، اجتماعی و فرهنگی، تغییرات زیادی در نقل و انتقالات جمعیتی نشان می دهد، به گونه ای که این استان که در سال ۱۳۳۵ یک استان مهاجرفرست بوده در فاصله سالهای ۴۵ تا ۶۵ پذیرش مهاجرتی داشته و مجدداً در سالهای ۷۵-۶۵ به دلایل مختلف از جمله پایین بودن تمرکز صنایع به ویژه صنایع بزرگ، خشکسالی، کمبود آب، کمبود شغل و مهاجرت های شدید روستایی - عشایری به استانی مهاجرفرست تبدیل شده، طوری که در دهه ۷۵-۶۵ موازنه مهاجرتی آن منفی و ۶۰۳۷- بوده است.

در این مقاله با استفاده از روشهای پژوهش تاریخی، توصیفی و تحلیلی، نقل و انتقالات جمعیتی گذشته استان در ابعاد مهاجرت های بین استانی و توزیع داخلی آنها همراه با نقش عوامل اقتصادی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی مؤثر در آنها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است و در پایان جهت تعادل بخشی به جمعیت استان راهکارهایی ارائه شده است.

واژگان کلیدی

روند مهاجرت، موازنه مهاجرت، مهاجرت به خارج، مهاجرت به داخل، مهاجرت طول عمر

۱- دانشیار گروه جغرافیای دانشگاه اصفهان

۲ - دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری

مقدمه

سرزمین پارس به خاطر تنوع اقلیمی، خاک حاصلخیز و آب نسبتاً کافی یکی از واحدهای جغرافیایی مهم فلات ایران محسوب می شود. آریایی ها بعد از اینکه سرزمین خود را به مقصد فلات ایران ترک کردند شاخه ای از آنها به خاطر شرایط مساعد آب و هوایی، چراگاههای وسیع و زمستان های نسبتاً ملایم، سرزمین پارس را جهت سکونت انتخاب کردند. این قبایل پراکنده بعدها قوم پارس را تشکیل داده و امپراطوری بزرگ هخامنشی را به وجود آوردند. این سرزمین مقر حکومت ساسانیان، عضدالدوله دیلمی، زندیه و غیره بوده است. استان فارس محل زندگی ایلات مهمی چون قشقایی، خمسه، باصری بوده که در دهه های اخیر به علت کم رنگ شدن و از بین رفتن سازمان ایلی روزه روز از جمعیت عشایری آنها کاسته شده و هر سال تعداد زیادی از اینها در شهرها و روستاهای استان فارس یا استانهای دیگر ساکن می شوند. یکی از چهره های مشخص و ویژگی های جمعیتی این منطقه همگونی مردم است. چون اکثریت جمعیت منطقه را فارس ها تشکیل می دهند.

از دیگر ویژگی های فرهنگی منطقه ادب دوستی و فرهنگ پروری آن است، به طوری که سعدی و حافظ دو شاعر همیشه زنده در شیراز یعنی جایی که به منزله قلب پایتخت فرهنگی کشور مطرح است متولد شده اند. درصد بالایی سواد مردم این سرزمین انعکاسی دیگر از فرهنگ دوستی مردم آن است.

در جمعیت شناسی، مهاجرت به طور عام عبارتست از تغییر محل اقامت فرد از یک نقطه به نقطه دیگر. (زنجانی، ۱۳۷۲، ص ۲۱۲) و یا جابجایی افراد یا گروه ها که متضمن تغییر دایمی یا نیمه دایمی محل سکونت است. (پرسات، رولند ۱۹۸۹ ص ۱۴۴).

مهاجرت یکی از پدیده های جمعیت شناختی و یکی از جنبه های تحلیل جمعیت است، پدیده ای که به نقل و انتقال سکونتی انسان از مکانی به مکان دیگر مربوط می شود. مردم غالباً از سرزمین هایی که شرایط اقتصادی اجتماعی و فرهنگی آن نامساعد است خارج می شوند و به مناطقی که دارای جاذبه های شغلی بهتر، دستمزدهای بالاتر و شرایط اجتماعی اقتصادی بهتری است مهاجرت می کنند (نظری، ۱۳۷۳ ص ۱۶۵)

جابجایی جمعیت و تحرکات مکانی انسانها در ایران سابقه طولانی دارد قبل از سال ۱۳۰۰ بیشتر جابجایی های جمعیتی مربوط به نقل و انتقال اقوام، ایلات، عشایر و مهاجرت های

شهر به شهر بوده است. وجود کوی ها، تیمچه ها و کاروانسراهای مربوط به ساکنان شهرهای دیگر یک شهر، می تواند نشانه جابجایی بین مناطق شهری باشد. استان فارس طی چهل سال گذشته به دلیل تغییر در روند موقعیت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در مملکت و در نتیجه دگرگونی در ساختار عملکردی و همچنین وقوع جنگ تحمیلی ۸ ساله از نظر نقل و انتقالات جمعیتی تغییرات زیادی داشته است به طوری که این استان از سال ۱۳۳۵ تاکنون از نظر مهاجرت پذیری و مهاجرفرستی پیوسته تغییرات زیادی داشته است.

بدیهی است در این مدت در اثر نقل و انتقالات جمعیتی، حجم جمعیت، ساختار شغلی، نسبت جنسی، جمعیت شهری و روستایی و بالاخره مسائل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن نیز در معرض تغییر و تحول شدید قرار گرفته است.

پدیده مهاجرت در استان فارس از دو نظر به شرح زیر قابل توجه و بررسی است:

۱- مهاجرت های بین استانی و مهاجرت های داخل استان

۲- توزیع مهاجران در سطح استان

قابل توجه است که بدانیم سهم شهرستانهای مختلف استان در نقل و انتقالات جمعیتی یکسان نبوده است و در عین مهاجرفرستی استان در سال های مختلف رشد جمعیت شهری آن در برخی از شهرها (مانند شیراز و مرودشت) زیاد بوده است و مسائلی چون تراکم زیاد جمعیتی، گرانی قیمت زمین، مسکن، نارسایی در ارائه خدمات رفاهی، آلودگی محیطی و احداث شهرهای جدیدی را به دنبال داشته و شهر شیراز و شهرک های اطراف آنرا به یک ناحیه شهری بزرگ تبدیل کرده است.

اهداف پژوهش

اهداف اصلی پژوهش عبارتند از:

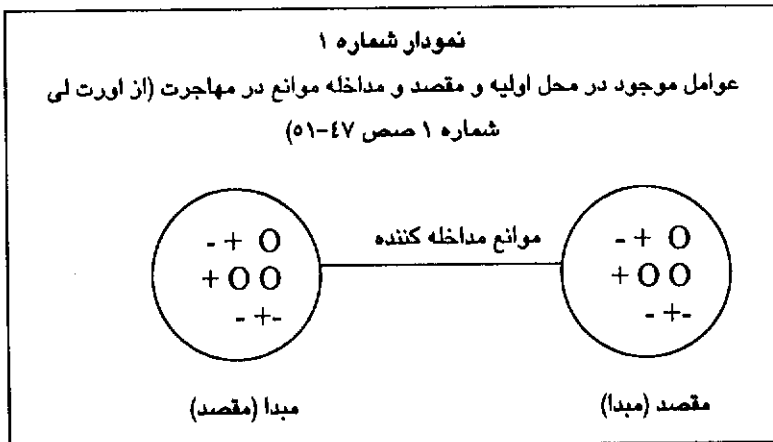
- ۱- شناخت عوامل مؤثر در نقل و انتقالات جمعیتی استان
- ۲- سهم شهرستان های استان در پذیرش مهاجران به استان
- ۳- ارائه پیشنهاد های لازم جهت متعادل سازی جمعیت استان

روش تحقیق

- با توجه به موضوع و حوزه مطالعاتی و مسائل آن، در پژوهش حاضر ترکیبی از روش های توصیفی، تاریخی و تحلیلی به کار رفته و مراحل آن به شرح زیر است:
- جمع آوری داده ها و اطلاعات مورد نیاز از منابع معتبر و موثق
  - بررسی و مطالعه کتب و اسناد مختلف مرتبط با موضوع
  - تبدیل داده ها به آمارهای قابل استفاده و تهیه نقشه
  - تحلیل آماری و نتیجه گیری

مهاجرت و روند آن در استان

قبل از آنکه در مورد چگونگی ورود مهاجرت های استان بحث شود باید گفت همانطور که مطالعات نشان می دهد پدیده مهاجرت نتیجه و حاصل برخورد عوامل جذب کننده و دفع کننده محیطی و فردی سرزمینهاست و این مسأله همیشه مورد توجه جغرافیدانان و برخی جامعه شناسان بوده است (جیمز، ۱۹۷۳ ص ۱۶۷). نمودار شماره ۱ نشان می دهد که انسان در مکان های مختلف با عوامل مثبت و منفی و جاذبه و دافعه متعددی روبروست که گاه با ارزیابی آنها محل سکونت خویش را به قصد سرزمینهای جدید ترک می کند. زیرا تعیین موقعیت و عوامل جاذب و دافع پنهان و آشکار آن می تواند اصلی ترین عامل و انگیزه در انجام مهاجرت ها باشد و مهاجرت های استانی نیز از این قاعده مستثنی نیست. (اورت لی صص ۴۷-۵۷).

در نمودار فوق عوامل مثبت، منفی و خنثی به ترتیب (+ - O) نشان داده شده است.

مهاجرت های بین استانی

تا سال ۱۳۳۵ استان فارس (شامل فارس و بنادر) از موقعیت اجتماعی - اقتصادی خاصی برخوردار نبوده و به علت اقتصاد کشاورزی یکی از نواحی مهاجرفرست ایران محسوب می شده است. آمار جدول شماره (۱) نشان می دهد که این استان ضمن ارتباط مهاجرتی با استانهای دیگر ۱۴۳۵۸۲ نفر مهاجر (مهاجران طول عمر) داشته و در مقابل ۲۰۱۷۷۹ نفر به استانهای دیگر فرستاده است که خالص مهاجرتی آن ۵۸۱۹۷ - نفر بوده است. (۶ / ص ۱۳)

جدول شماره (۱) مهاجران طول عمر تا سال ۱۳۳۵ برحسب استان محل اقامت و استان محل تولد

ردیف	استان	واردشدگان به	خارج شدگان از	مهاجرت خالص
۱	گیلان	۵۰۲	۲۲۰	+۲۸۲
۲	مازندران و گرگان	۱۲۴۹	۴۹۱	+۷۵۸
۳	آذربایجانشرقی	۱۳۳۷	۱۳۲	+۱۲۰۵
۴	آذربایجانغربی	۱۱۰	۱۱۳	-۳
۵	مرکزی	۲۷۷۱	۱۵۶۰۷	-۱۲۸۳۶
۶	کردستان	۹۹	۶۰	+۳۹
۷	کرمانشاه	۶۶۹	۲۷۳۵	-۲۰۶۶
۸	اصفهان و یزد	۷۲۹۱	۱۸۴۳۹	-۱۱۱۴۸
۹	خراسان	۵۴۶۱	۸۵۹	+۴۶۰۲
۱۰	خوزستان و لرستان	۳۶۴۰	۴۴۴۵۲	-۴۰۸۱۲
۱۱	فارس و بنادر	۱۱۶۹۲۲	۱۱۶۹۲۲	—
۱۲	کرمان	۳۱۳۴	۱۵۶۲	+۱۵۷۲
۱۳	سیستان و بلوچستان	۳۹۷	۱۸۷	+۲۱۰
۱۴	جمع	۱۴۳۵۸۲	۲۰۱۷۷۹	-۵۸۱۹۷
۱۵	موازنه مهاجرت			-۵۸۱۷۹

منبع: زنجانی، حبیب اله، علیزاده آمی، زرین تاج، مهاجرت، نشریه شماره ۲۸، ص ۱۲، ۱۳۷۲

بدیهی است سهم استانهای مختلف در مهاجرفرستی یا پذیرش مهاجران استان فارس یکسان نبوده و نقش برخی از آنها بسیار چشمگیرتر بوده است. آمار جدول و نقشه شماره (۱)

سرشماری سال ۱۳۵۵ مهاجرت را از دو دید مهاجرت های طول عمر و مهاجرت های دوره ای^۱ در فاصله سال های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۵ مورد توجه قرار داده است که در اینجا مهاجرت دوره ای مدنظر است. در فاصله سال های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ تعداد مهاجران سایر استان ها به فارس ۸۷۳۹۴ نفر بوده که نسبت به سال ۱۳۴۵ که ۶۶۱۱۹ نفر بوده رشدی نسبتاً خوب محسوب می شود. (جدول شماره ۲)

البته همانطور که بیان شد در همه برنامه ریزیهای عمرانی قبل از انقلاب سهم استان فارس از اختصاص و جذب سرمایه گذاری های دولتی نسبت به سایر استان ها ناچیز بوده ولی با اینحال می بینیم که در بین سال های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ جمعیت پذیر بوده است. علت آن را در اقداماتی از قبیل افزایش قابلیت ها و ظرفیت های کشاورزی، آموزشی، تفریحی، توریستی، گردشگری و ... می توان جستجو کرد.

جدول شماره (۲) مقایسه توزیع مهاجران نسبت به جمعیت استان فارس در سرشماری ۱۳۳۵ و ۱۳۵۵

سال	جمعیت استان	تعداد کل مهاجران	نسبت تعداد کل مهاجران به جمعیت استان (درصد)	وارد شده از سایر استان ها	نسبت تعداد افراد وارد شده به استان به جمعیت استان (درصد)
۱۳۴۵	۱۴۳۹۸۰۴	۹۳۲۱۰	۶/۴۷	۴۶۱۱۹	۳/۲۰
۱۳۵۵	۲۰۳۵۵۸۲	۲۱۸۲۳۶	۱۰/۷۲	۸۷۳۹۴	۴/۲۹

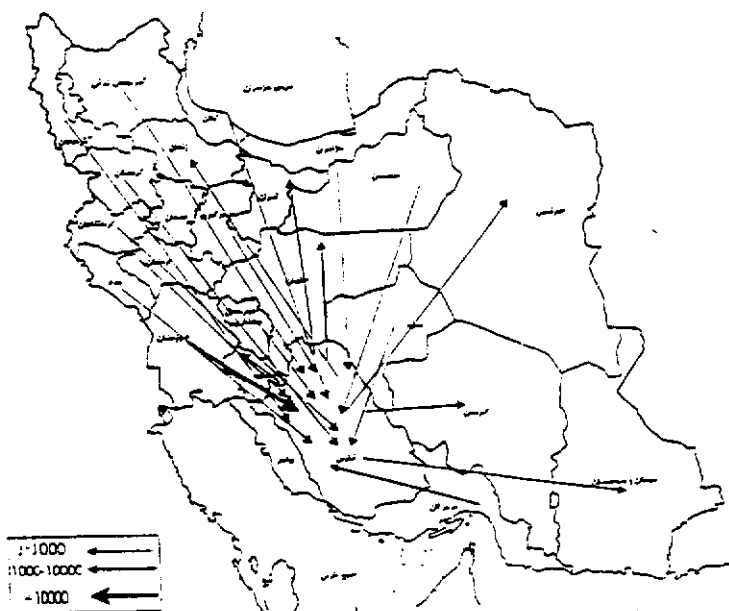
در فاصله سال های ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ در ادامه روند مهاجرپذیری فارس و افزون بر آن وقوع جنگ تحمیلی و دور بودن این استان از صحنه های جنگ باعث افزایش نقل و انتقالات جمعیتی به سوی این استان می شود. آمار جدول شماره ۳ نشان می دهد که در فاصله سال های ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ در مقابل ۵۷۱۶۰ نفری که از استان خارج شده اند ۱۱۸۰۳۷ نفر به آن وارد شده اند که بیلان آن مثبت و خالص مهاجرتی ۶۰۸۷۷+ بوده است و در این دهه استان فارس با همه استانهای کشور ارتباط مهاجرتی داشته و تعداد مهاجر به آن بیش از دو برابر مهاجرت کنندگان از استان بوده است. نکته قابل تأمل در جدول شماره (۳) و نقشه شماره (۲) این است که

۱- مهاجرت طول عمر: مهاجرت افراد غیرمتولد شهر یا آبادی محل اقامت و مهاجرت های دوره ای به تعدادی از مهاجران گفته می شود که مخصوص دوره خاصی (مثلاً ۶۵-۵۵) بوده اند.

جریان مهاجرت بین فارس و خوزستان نسبت به سال های قبل عوض شده است. در دهه ۶۵-۵۵ حجم مهاجران استان خوزستان به فارس بسیار چشمگیر بوده و بیش از ۶۲/۸ درصد از مهاجران به آن را تشکیل داده است. در این ارتباط وقوع جنگ تحمیلی و هجوم جمعیت بسیار زیادی از جنگ زدگان به استان فارس را نمی توان از نظر دور داشت.

داده های آماری فوق نشان می دهد که در فاصله سال های ۵۵ تا ۶۵ استان فارس یکی از استان های مهاجرپذیر ایران بوده است. (جدول شماره ۲) همچنین مشاهده می شود که بعد از خوزستان مهاجران استان تهران سهم زیادی از مهاجران به استان را تشکیل داده و با حدود ۱۰/۳ هزار نفر بیش از ۸/۷ درصد از مهاجران استان را به خود اختصاص داده است. این جدول همچنین نشان میدهد سهم عمده مهاجرفرستی و مهاجرپذیری استان مربوط به استان های نزدیک به استان فارس است. همچنین آمار فوق نشان می دهد که در این دهه خالص مهاجرتی استان فارس در مقابل استان خوزستان ۶۶۹۴۸+ نفر بوده است.

نقشه شماره ۲ جریان های مهاجرتی بین استان فارس ۶۵-۱۳۵۵

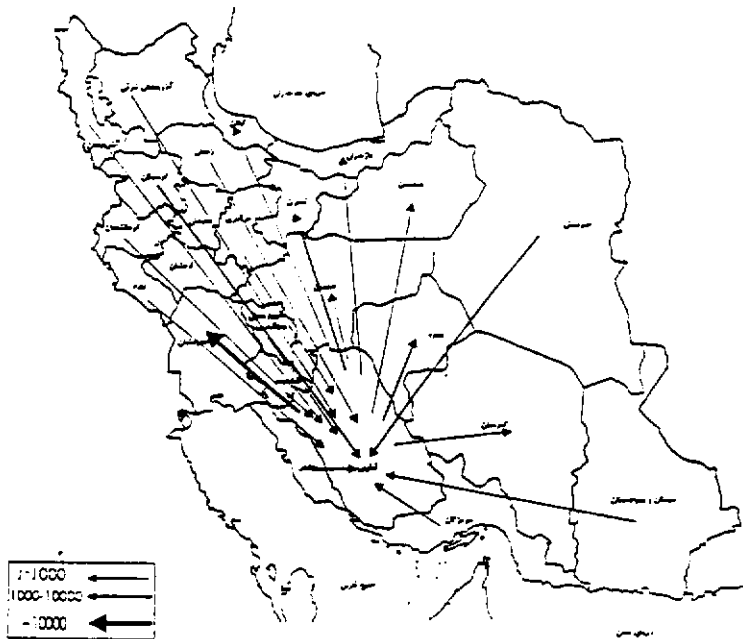

جدول شماره (۳) مهاجرت استان فارس در دوره ۱۰ ساله ۵۵ تا ۱۳۶۵

ردیف	استان	وارشدگان به	خارج شدگان از	مهاجرت خالص
۱	تهران	۱۰۲۹۱	۱۲۳۷۵	-۲۰۸۴
۲	مرکزی	۷۶۶	۶۵۴	+۱۱۲۰
۳	گیلان	۱۰۲۹	۵۱۲	+۵۱۷
۴	مازندران	۱۰۶۴	۷۵۸	+۳۰۶
۵	آذربایجان شرقی	۱۹۰۵	۷۱۳	+۱۱۹۲
۶	آذربایجان غربی	۶۸۰	۵۲۳	+۱۵۷
۷	باختران	۱۱۸۰	۳۸۴	+۷۹۶
۸	خوزستان	۷۴۲۱۵	۷۲۶۷	+۶۶۹۴۸
۹	فارس	-----	-----	-----
۱۰	کرمان	۱۴۵۰	۱۸۷۷	-۴۲۷
۱۱	خراسان	۱۵۷۱	۱۷۴۶	-۱۷۵
۱۲	اصفهان	۶۱۶۳	۹۳۳۱	-۳۱۶۸
۱۳	سیستان و بلوچستان	۵۱۷	۹۷۷	-۴۶۰
۱۴	کردستان	۶۱۷	۲۷۹	+۳۳۸
۱۵	همدان	۸۹۷	۴۹۰	+۴۰۷
۱۶	چهارمحال و بختیاری	۵۴۴	۵۱۰	+۳۴
۱۷	لرستان	۱۳۷۷	۵۵۳	+۸۲۴
۱۸	ایلام	۱۵۴	۱۲۲	+۳۲
۱۹	کهگیلویه و بویراحمد	۲۴۵۳	۴۷۲۵	-۲۲۷۲
۲۰	بوشهر	۶۶۱۳	۶۹۱۷	+۳۰۴
۲۱	زنجان	۳۵۸	۳۹۳	-۳۵
۲۲	سمنان	۲۱۹	۱۵۴	+۶۵
۲۳	یزد	۱۹۰۴	۱۲۸۰	+۶۲۴
۲۴	هرمزگان	۲۰۷۰	۴۶۶۲۰	-۲۵۵۰
	جمع	۱۱۸۰۳۷	۵۷۱۶۰	+۶۰۸۷۷

منبع: (۶/ص ۱۳۱)

نقشه شماره ۳. جریان های مهاجرتی خالص بین استانی استان فارس سال های ۱۳۶۵-۱۳۷۵

در فاصله ساله های ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ به خاطر عدم توجه کافی در ایجاد خدمات زیربنایی و همچنین برگشتن تعداد کثیری از خوزستانی ها به موطن اصلی خود و همچنین سرمایه گذاری بیشتر در استان های دیگر، استان فارس با موزانه منفی مهاجرتی روبرو بوده و به عنوان یکی از استان های مهاجرفرست قلمداد شده است. جدول ۴ و نقشه شماره ۳ نشان می دهد که در بین استان های کشور، استان خوزستان (به خاطر خاتمه جنگ تحمیلی) و تهران (به خاطر امکانات شغلی و رفاهی فراوان) بیشترین سهم مهاجرپذیری را از استان فارس داشته اند.

نقشه شماره ۳ نشان می دهد که برعکس دهه قبل که بیشترین مهاجران استان از خوزستان بوده است، در این دهه یک حالت عکس ایجاد شده و مهاجرت خالص به خوزستان ۲۲۷۰۷ نفر بوده است. البته در این دهه از استان های دوردست مانند خراسان، سیستان و بلوچستان، کردستان، کرمانشاه، لرستان و از استان های همجوار مانند هرمزگان و بوشهر، استان فارس مهاجرانی را پذیرفته است.

جدول شماره (۳) مهاجرت استان فارس در دوره ۱۰ ساله ۶۵ تا ۱۳۷۵

ردیف	استان	واردشدگان به	خارج شدگان از	مهاجرت خالص
۱	آذربایجانشرقی	۲۲۴۱	۱۹۴۶	+۲۹۵
۲	آذربایجانغربی	۲۴۶۹	۱۹۹۷	+۲۷۲
۳	اردبیل	۴۱۸	۳۹۱	+۲۷
۴	اصفهان	۱۶۰۰۱	۱۶۵۹۸	- ۵۹۷
۵	ایلام	۴۵۲	۳۰۱	+۱۵۱
۶	بوشهر	۱۵۹۳۷	۱۳۴۶۵	+۲۴۷۲
۷	تهران	۱۴۷۷۰	۲۰۶۳۴	- ۵۸۶۴
۸	چهارمحال و بختیاری	۱۴۱۹	۶۴۴	+۷۷۵
۹	خراسان	۴۳۶۰	۳۳۲۸	+۱۰۳۲
۱۰	خوزستان	۲۱۸۳۵	۴۴۵۴۲	- ۲۲۷۰۷
۱۱	زنجان	۲۲۴	۲۶۶	- ۴۲
۱۲	سمنان	۳۳۷	۵۹۸	- ۲۶۱
۱۳	سیستان و بلوچستان	۲۷۹۰	۱۹۵۵	+۸۳۵
۱۴	فارس	-----	-----	-----
۱۵	قم	۹۱۸	۱۸۳۲	-۹۱۴
۱۶	کردستان	۳۰۴۲	۱۱۷۹	+۱۸۶۳
۱۷	کرمان	۴۹۷۰	۵۸۱۰	- ۸۴۰
۱۸	کرمانشاه	۱۹۲۸	۹۶۴	+۹۶۴
۱۹	کهگیلویه و بویراحمد	۶۴۷۲	۹۴۵۰	-۲۹۷۸
۲۰	گیلان	۱۵۶۸	۱۹۱۱	- ۳۴۳
۲۱	لرستان	۱۵۲۷	۸۳۴	+۶۹۳
۲۲	مازندران	۲۰۹۴	۲۲۵۱	-۱۵۷
۲۳	مرکزی	۱۷۰۱	۱۳۲۶	+۳۷۵
۲۴	هرمزگان	۸۹۰۳	۸۳۶۵	+۶۳۸
۲۵	همدان	۱۷۷۸	۱۳۹۷	+۳۸۱
۲۶	یزد	۳۰۹۹	۴۲۳۱	-۱۱۳۲
	جمع	۴۸۰۲۳۷	۴۸۶۲۷۴	-۶۰۳۷

منبع: مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، نتایج تفصیلی کل کشور ۱۳۷۵، ص ۳۶

توزیع مهاجرت ها در داخل استان

در فاصله سال های ۶۵ تا ۱۳۷۵ جمعاً ۴۸۰۲۳۷ نفر معادل ۱۲/۵۸ درصد جمعیت استان ها به استان فارس وارد یا در داخل آن جابجا شده اند. که از این تعداد ۳/۴۵ درصد مربوط به مهاجران خارج از کشور و حدود ۴۶۳۶۴ (حدود ۹۲/۵۵ درصد) مربوط به مهاجرت های داخلی است. یعنی کسانی که از نواحی روستایی و شهری به قصد مهاجرت سرزمین اصلی خود را ترک کرده اند. بدیهی است توزیع این جابجایی ها در سطح شهرستان های مختلف استان یکسان نبوده و تحت تأثیر برخورداری از توان های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تفاوت های زیادی بین آنها به چشم می خورد، به طوری که شهرستان شیراز با داشتن ۲۲۹۳۹۷ نفر یا ۴۷/۷۶ درصد واردشدگان بالاترین سهم را دارا بوده است. بدیهی است در این ارتباط مرکزیت استانی در تمرکز بخش عظیمی از صنایع و فعالیت های آموزشی، خدماتی و تراکم سرمایه ها و تنوع جاذبه های شغلی و اهمیت گردشگری و توریستی شهرستان شیراز موجب شده که نزدیک به ۳۰/۸۵ درصد مهاجران این شهرستان مربوط به دیگر استان های کشور باشد.

در سایر شهرستان های استان فارس نقل و انتقالات جمعیتی اغلب مربوط به جمعیت های شهری و روستایی داخل استان است. بعد از مرکز استان، شهرستان های مرودشت با ۱۰/۴۲ و کازرون با ۵/۳۰ درصد قرار گرفته اند و در مقابل شهرستان های بوانات، اقلید، سپیدان و استهبان به خاطر دوری از مرکز استان و انزوای جغرافیایی و فقر امکانات صنعتی و خدماتی کمترین سهم (حدود ۱ درصد) را داشته اند.

در مورد پذیرش مهاجران خارج از استان در دهه ۶۵ تا ۷۵ آمار جدول شماره ۵ نشان می دهد که بین شهرستان های مختلف استان تفاوت های زیادی دیده می شود به طوری که شهرستان آباده با ۳۹/۹۰ درصد و بوانات با ۶/۳۶ درصد به ترتیب بیشترین و کمترین سهم را به خود اختصاص داده است. بدیهی است در این ارتباط واقع نشدن این شهرستان در جاده ترانزیتی مهم شیراز - اصفهان و نقش فرهنگی برجسته آن «داشتن مراکز مختلف علمی از جمله دانشگاه آزاد و پیام نور و غیره» بی تأثیر نبوده است و در پایین بودن سهم بوانات هم می توان از انزوای جغرافیایی و نقش کشاورزی و همچنین ناشناخته بودن آن نام برد.

جدول شماره (۵) وضعیت مهاجرت استان فارس از ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵

ردیف	شهرستان	وارد شده	از سایر استانها (درصد)	شهرستانهای دیگر استان (درصد)	شهر یا آبادی همان شهرستان	خارج از کشور	درصد جمعیت مهاجر	
							شهرستان	استان
۱	آباده	۱۵۲۰۵	۳۹/۹۰	۲۶/۶۳	۳۲/۱۵	۰/۷۴	۱۳/۶۷	۳/۱۶
۲	استهبان	۶۸۱۶	۲۳/۴۲	۴۲/۶۳	۳۲/۰۰	۰/۲۷	۱۰/۸۳	۱/۴۱
۳	اقلید	۴۸۴۹	۲۱/۳۷	۴۰/۹۰	۳۶/۰۹	۰/۵۹	۵/۹۹	۱
۴	بوانات	۲۹۸۹	۶/۳۶	۵۲/۸۹	۳۹/۴۴	۰/۲۶	۶/۴۰	۰/۶۲
۵	جهرم	۲۱۳۷۳	۲۶/۶۱	۲۸/۸۳	۳۲/۲۱	۱۰/۸۹	۱۰/۸۴	۴/۴۵
۶	داراب	۱۷۱۳۹	۸/۳۳	۱۲/۱۹	۷۷/۰۵	۲/۲۴	۸/۱۲	۳/۵۶
۷	سپیدان	۵۶۱۸	۹/۵۱	۴۰/۴۴	۴۹/۰۹	۰/۰۷	۶/۴۳	۱/۱۶
۸	شیراز	۲۲۹۳۹۷	۳۰/۸۵	۲۷/۶۶۹	۳۷/۱۰	۲/۸۸	۱۶/۱۱	۴۷/۷۶
۹	فسا	۱۹۹۸۷	۱۸/۴۴	۲۵/۵۳	۵۴/۵۳	۱/۲۰	۱۰/۸۷	۴/۱۶
۱۰	فیروزآباد	۲۱۰۷۸	۱۳/۴۰	۲۳/۸۰	۶۱/۹۸	۰/۴۷	۱۰/۰۸	۴/۳۸
۱۱	کازرون	۲۵۴۹۰	۲۹/۳۶	۲۴/۲۱	۴۵/۰۵	۰/۷۳	۹/۹۹	۵/۳۰
۱۲	لار	۲۰۰۸۱	۲۵/۵۸	۲۹/۳۰	۳۰/۷۷	۱۳/۶۲	۸/۵۰	۴/۱۸
۱۳	لامرد	۱۰۷۷۳	۱۶/۱۶	۲۳/۶۸	۵۴/۴۵	۵/۳۰	۹/۶۱	۲/۲۴
۱۴	مرودشت	۵۰۰۴۹	۱۸/۴۸	۲۱/۲۱	۵۸/۰۶	۱/۷۰	۱۴/۴۰	۱۰/۴۲
۱۵	ممسنی	۱۸۱۱۳	۱۲/۱۵	۱۳/۲۲	۷۴/۲۹	۰/۰۹	۶۱/۵۴	۳/۸۷
۱۶	نی ریز	۱۰۷۸۰	۱۴/۶۹	۱۷/۹۰	۶۶/۴۸	۰/۶۷	۱۱/۷۶	۲/۲۴
استان		۴۸۰۲۳۷	۱۲۱۲۵۳	۱۲۴۳۹۴	۲۱۷۹۹۳	۱۶۵۹۷	-----	-----
درصد		۱۰۰	۲۵/۲۴	۲۵/۹۰	۴۵/۳۹	۳/۴۵	-----	۱۰۰

منبع: مهاجرت های استانی ۷۵-۱۳۶۵، براساس سرشماری های عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۷ ص ۲۵

آمار این جدول همچنان نشان می دهد که شهرستان های شیراز و کازرون در جذب مهاجران خارج از استان به ترتیب با ۳۰/۸۵ و ۲۹/۳۶ در صد در مرتبه دوم و سوم قرار دارند. در این مورد به نظر می رسد که فعالیت های صنعتی خدماتی و نزدیکی کازرون به مرکز استان و نقش خدماتی آن در این عامل مؤثر بوده است. در فاصله سال های ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ جمعاً ۱۶۵۹۷ نفر از خارج از کشور به استان فارس وارد و در آن اسکان یافته اند.

جدول شماره (۶) توزیع مهاجران وارد شده به استان از ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ برحسب شهرستان

شهرستان	کل جمعیت	وارد شده از استانهای دیگر	درصد به کل جمعیت استان	درصد به کل واردشدگان	وارد شده از خارج کشور	درصد به کل مهاجران خارج از کشور استان
آباده	۱۱۱۲۲۰	۶۰۶۷	۵/۵۴	۵	۱۱۳	۰/۶۸
استهبان	۶۲۹۳۱	۱۵۹۶	۲/۵۳	۱/۳۱	۳۹	۰/۲۳
اقلید	۸۰۹۴۷	۱۰۳۶	۱/۲۷	۰/۸۵	۲۹	۰/۱۷
بوانات	۴۶۶۶۹	۱۹۰	۰/۴۰	۰/۱۵	۸	۰/۰۴
چهرم	۱۹۷۱۲۸	۵۶۸۸	۲/۸۸	۴/۶۹	۲۳۲۸	۱۴/۰۲
داراب	۲۱۰۹۳۵	۱۴۲۷	۰/۶۷	۱/۱۷	۲۸۴	۲/۳۱
سپیدان	۸۷۲۴۶	۵۳۴	۰/۶۱	۰/۴۴	۴	۰/۰۲۴
شیراز	۱۴۲۳۸۰۵	۷۰۷۷۳	۴/۹۷	۵۸/۳۶	۸۹۱۵	۵۳/۷۱
فسا	۱۸۳۸۱۸	۳۶۸۶	۲/۰۰	۲/۰۳	۲۴۱	۱/۴۵
فیروزآباد	۲۰۹۰۰۷	۲۸۲۴	۱/۳۵	۲/۳۲	۱۰۱	۰/۶۰
کازرون	۲۵۴۹۹۲	۷۴۵۹	۲/۹۲	۶/۱۵	۱۸۷	۱/۱۲
لار	۲۳۶۰۹۴	۵۱۳۷	۲/۱۷	۴/۲۳	۲۷۳۶	۱۶/۴۸
لامرد	۱۱۲۰۱۸	۱۷۴۱	۱/۵۵	۱/۴۳	۵۷۱	۳/۴۴
مرویش	۲۴۷۳۲۸	۹۲۴۹	۲/۶۶	۷/۶۲	۸۵۱	۵/۱۲
ممسنی	۱۶۱۲۴۳	۲۳۶۲	۱/۴۰	۱/۸۶	۱۷	۰/۱۰
نی ریز	۹۱۶۴۵	۱۵۸۴	۱/۷۲	۱/۳۰	۷۳	۰/۴۳
استان	۲۸۱۷۰۳۶	۱۲۱۲۵۳	---	۱۰۰	۱۶۵۹۷	۱۰۰

منبع: مهاجرت های استانی ۷۵-۱۳۶۵، براساس سرشماری های عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۷ ص ۲۵

آمار جدول شماره ۶ نشان می دهد که سهم شهرستان های مختلف استان در برابر مهاجران برابر نبوده و از این نظر تفاوت های زیادی را نشان می دهد. بدیهی است در این ارتباط موقعیت جغرافیایی، توان های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نواحی مختلف در جذب مهاجران خارجی بی تأثیر نبوده است. براساس آمار این جدول از میان شهرستان های مختلف استان بیشترین سهم مربوط به شهرستان شیراز است که ۸۹۱۵ یا ۵۳/۷۱ درصد مهاجران را به خود اختصاص داده است. در مقابل کمترین سهم مربوط به شهرستان سپیدان است که ۰/۰۲۴ درصد از مهاجران را جذب کرده است. آمار نشان می دهد بعد از شهرستان شیراز، شهرستان های لار و چهرم با توان های صنعتی و خدماتی خود بیشترین سهم را در جذب مهاجران خارج از کشور دارند.

خلاصه و نتیجه گیری

پدیده مهاجرت یکی از ویژگی های جمعیت شناختی و یکی از جنبه های تحلیل جمعیت است. انسان غالباً از سرزمین هایی که شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آنها نامساعد است خارج می شود و به مناطقی که دارای جاذبه های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بهتری است وارد می شود. مهاجران به دنبال انگیزه های مختلفی مهاجرت می کنند که از میان آنها جستجوی زندگی و آسایش بیشتر و کار بهتر و دستمزد بالاتر در اولویت قرار دارد (۱/ص ۲۴۶)..

عمده ترین اشکال مهاجرت، مهاجرت های روستا به شهر و شهر به شهر است. مهاجرت های روستایی یکی از رایج ترین شکل های تحرک فضایی جمعیت هاست که همیشه از قضاوت های ارزشی الهام می گیرد از این جهت که مفاهیم شهر و روستا، تمدن روستایی و تمدن شهری مشاهده کننده را بی تفاوت نمی گذارد برعکس وزن این مفاهیم به معانی و هیجانات بسته است.

مهاجرت روستایی با ترک محل خود و رفتن به محل دیگر به نظر می رسد که گاهی به یک گروه رقیب می پیوندد. چون معمولاً زندگی دهقانی و روستایی سنتی، ضد زندگی شهری جوامع صنعتی جلوه می کند (۳/ص ۱۲۲).

استان فارس پیش از سال ۱۳۴۵ از استان های مهاجرفرست ایران بوده و بیلان آن منفی بوده است. اما در سال ۱۳۴۲ کارخانه پتروشیمی شیراز و در سال ۱۳۴۵ پالایشگاه شیراز ایجاد می شوند. همچنین با افزایش ظرفیت ها و قابلیت های کشاورزی، گردشگری، توریستی، فرهنگی و آموزشی در روند مهاجرت به فارس تغییرات چشمگیری دیده شد.

البته در فاصله سال های ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ در ادامه افزایش توان های خدماتی استان و همچنین جنگ ویژگی مهاجرپذیری آن ادامه یافته و خالص مهاجرتی آن به ۶۰۸۷۷ نفر رسیده است. در دهه ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ به خاطر خاتمه جنگ و برگشتن مهاجران خوزستانی به وطن اصلی خود و همچنین عدم توجه کافی در روند افزایش توان های صنعتی خدماتی متأسفانه استان فارس با بیلان منفی جمعیت مواجه شده است که برای تعادل بخشی جمعیت استان لازم است اقداماتی از قبیل گسترش صنایع بزرگ در استان، توزیع درآمدها چه در درون جوامع شهری و روستایی و چه میان این دو جامعه به صورت متعادل، گسترش فعالیت های بخش خصوصی و افزایش حجم سرمایه گذاری های اشتغال زا متناسب با شتاب نیروی انسانی تحصیل کرده جدید به بازار کار انجام شود.

منابع

منابع فارسی

- ۱- آشفته تهرانی، امیر جامعه شناسی جمعیت ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی اصفهان، ۱۳۶۴.
- ۲- پتیبه، ژان، مهاجرت روستاییان، ترجمه محمد مومنی کاشی، از مجموعه چه می دانم، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۶۹.
- ۳- تودارو، مایکل، مهاجرت داخلی در کشورهای در حال توسعه، ترجمه مصطفی سرمدی و پروین رئیسی فرد، مؤسسه کار و تأمین اجتماعی، تهران، ۱۳۶۷.
- ۴- حسامیان فرخ، گیتی اعتماد و محمدرضا حائری، شهرنشینی در ایران، نشر آگاه، تهران، ۱۳۶۳.
- ۵- زنجانی، حبیب اله، جمعیت و شهرنشینی در ایران، (جلد اول جمعیت) مرکز مطالعات و تحقیقاتی شهرسازی و معماری در ایران، تهران، ۱۳۷۰.
- ۶- زنجانی، حبیب اله، زرین تاج و عزیزاده آهی، مهاجرت، نشریه شماره ۲۸، مطالعات جمعیت، ۱۳۷۲.
- ۷- زنجانی، حبیب اله، مجموعه مباحث و روش های شهرسازی، وزرات مسکن و شهرسازی، تهران، ۱۳۶۹.
- ۸- مرکز آمار ایران، سازمان برنامه و بودجه، نتایج سرشماری های عمومی نفوس و مسکن استان فارس، ۱۳۷۵.
- ۹- مرکز آمار ایران، سازمان برنامه و بودجه استان فارس، گزارش پنجم مطالعات اقتصادی اجتماعی و فرهنگی استان فارس، ۱۳۷۶.
- ۱۰- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، نتایج تفصیلی کل کشور، ۱۳۷۵.
- ۱۱- مهاجرت های استانی ۱۳۷۵-۱۳۶۵، براساس سرشماری های عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۷.
- ۱۲- نظری، علی اصغر، جغرافیای جمعیت ایران، انتشارات پیام نور، تهران ۱۳۷۳.
- ۱۳- سازمان برنامه و بودجه، برنامه پنجم عمرانی کشور ۵۶-۱۳۵۲.

منابع انگلیسی

- 14- Lee.E.S.1966 A Theory of Migration Demography No 1.
- 15- New Man James. L Gordon Matzke 1987 Population Pattern Dynamic an prospect, United State of America.
- 16- Pressat, Roland (1989) The Dictionary of Demography Black well London.

حاشیه نشینی و تنظیم خانواده

دکتر رضا رسولی^۱

چکیده

جمعیت ایران طی چند دهه گذشته، رشد شتابانی داشته است، به طوری که در طول کمتر از دو دهه به طور باور نکردنی جمعیت ایران بیش از دو برابر شد. انفجار جمعیت در ایران همراه با مسائلی همچون افزایش سریع شهرها، افزایش فقر، مشکل مسکن و مهاجرت بی رویه روستاییان به شهرها بوده است.

یکی از پیامدهای اصلی رشد جمعیت، مهاجرت روستاییان به شهرها و سکونت در حاشیه شهرها در نهایت حاشیه نشینی و زاغه نشینی است و راه اصلی مقابله با رشد بی رویه جمعیت اجرای برنامه های تنظیم خانواده می باشد.

هدف اصلی این مقاله بررسی رابطه بین حاشیه نشین و تنظیم خانواده است و از آنجا که بعد از سرشماری سال ۱۳۶۵ و مشاهده رشد ۳/۹ درصد جمعیت توسط مسئولین، برنامه های تنظیم خانواده به اجرا درآمد ولی این مساله در روستاها و مناطق حاشیه نشین که تفکر سنتی در مورد باروری، داشتند (هنوز هم در بعضی مناطق مشاهده می شود) به سختی قابل پذیرش بود. بنابراین هنوز شاهد باروری بالا در میان حاشیه نشینان هستیم که دلایل اصلی این پدیده را می توان در موارد زیر جستجو کرد:

ترجیح جنسی: معمولاً فرزند پسر برای خانواده بیشتر قابل قبول است که این مساله می تواند بر تعداد فرزندان خانواده ها بیفزاید.

احترام اجتماعی: معمولاً در مناطق حاشیه نشین مردان از احترام بیشتری برخوردارند ولی زمانی که زنی حامله باشد به خاطر فرزندى که مى خواهد به دنیا بیاورد به او احترام مى گذارند، بنابراین زنان از این مساله به خاطر احترامی که برایشان در پی دارد استقبال می کنند.

تأمین اجتماعی در دوران سالخوردگی نیز یکی دیگر از عوامل اصلی افزایش رشد جمعیت و عدم اجرای برنامه های تنظیم خانواده در بین خانواده های حاشیه نشین به خاطر مسائل اقتصادی می باشد.

مرگ و میر فرزندان و پایین بودن سطح بهداشت باروری نیز از دیگر دلایل عدم استفاده از روش های تنظیم خانواده در بین حاشیه نشینان می باشد.

از دیگر دلایل می توان به رابطه بین تحصیلات و باروری اشاره کرد که معمولاً با بالا رفتن تحصیلات، تعداد فرزندان کاهش می یابد، میزان تحصیلات زنان حاشیه نشین معمولاً در سطح پایین می باشد، همچنین عدم دسترسی به مراکز بهداشتی نیز می تواند از دیگر دلایل استفاده اندک از روش های جلوگیری از بارداری در میان حاشیه نشینان باشد.

در مجموع، عوامل فوق الذکر باعث می شود اجرای برنامه های تنظیم خانواده در حاشیه نشینان با استقبال کمی روبرو شود و در نتیجه باروری در سطح بالا قرار گیرد.

واژگان کلیدی

انفجار جمعیت، افزایش شهرها، مشکل مسکن، مهاجرت روستائیان، مرگ و میر فرزندان

مقدمه

جمعیت ایران در طی هشت دهه اخیر افزایش یافته، که در نتیجه آن مسائل و مشکلاتی از قبیل رشد سریع جمعیت شهری، افزایش فقر در شهرها، دسترسی ناکافی به مسکن و خدمات اصلی شهری، شکاف عظیم میان طبقات اجتماعی، بیگانگی شهروندان از هم توأم با انبوه مهاجرت از مناطق روستایی به مناطق شهری و سکونت در حاشیه شهرها باعث گسترش و تشدید بی رویه شهرنشینی و نهایتاً ایجاد زاغه و مسکن غیرقانونی و نارسایی امکانات اصلی شهری در شهرها شده است.

طبق مندرجات نشریه جنبه های جمعیتی توسعه اجتماعی سازمان ملل متحد

«Population aspects of social development»

ایران طی سه دهه ۶۰، ۵۰، ۴۰ میلادی بدلیل نرخ رشد ۳ درصدی سالانه نیازمند حدود ۶ در هزار جمعیت، ساخت و ساز مسکن بوده است در حالیکه طی مدت مذکور در حدود نصف این تعداد (۲/۳ در هزار تا ۲/۶ در هزار) ساخته شده است بدین ترتیب تفاوت بارز بین عرضه و تقاضای واحدهای مسکونی موجب بروز مجموعه های نامتناسب در حاشیه شهرها گردید که حلبی آبادها و حصیرآبادها نتیجه این عدم توازن در تولید واحدهای مسکونی بوده است.

مهاجرت از مناطق روستایی به مناطق شهری در ایران تقریباً به صورت مهاجرت درجه ای (مهاجرت از روستا به شهرهای کوچک یا متوسط و حومه شهرهای بزرگ و سپس به مراکز شهری بزرگتر) بوده است.

بدین طریق که مهاجرین روستایی در اثر عوامل دافعه مناطق روستائی و جاذبه مناطق شهری به شهرها و سپس شهرهای بزرگتر و قطب های صنعتی و اقتصادی مهاجرت می نمایند. در نتیجه شهرنشینی به سرعت گسترش می یابد.

نتایج سرشماری های انجام یافته در ایران نشان می دهد که در سال ۱۳۳۵ جمعیت شهری ۳۱/۴ درصد، در سال ۱۳۴۵ به میزان ۲۸/۷ درصد، در سال ۱۳۵۵ به میزان ۴۷ درصد، در سال ۱۳۶۵ به میزان ۵۴/۳ درصد و در سال ۱۳۷۵ به میزان ۶۱/۶۵ درصد بوده است. نتایج سرشماری های فوق نشانگر آن است که در طی ۴۰ سال اخیر نسبت جمعیت شهری ایران در مقایسه با سال ۱۳۳۵ به طور کلی وارونه شده است.

با توجه به هم ارز نبودن حدود تاثیر عوامل گوناگون در افزایش جمعیت و گسترش شهرنشینی مشاهدات علمی حاکی است که در مناطق شهری به ویژه در شهرهای بزرگ حاشیه نشینان نقش بسزایی در افزایش جمعیت و مسائل و مشکلات شهری دارند. به عنوان مثال خانم هما آقا در تحقیقی تحت عنوان بررسی باروری در ایران^۱ و رابطه آن با شاخص های جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی نتیجه گرفت که مهاجرت روستاییان به شهرها باعث شده که مناطق شهری ایران نیز از میزان نسبتاً بالای باروری برخوردار باشد. به عبارتی دیگر بالا بودن باروری در شهرها پیش از آنکه به خانواده های شهری مربوط شود در ارتباط با مهاجرین روستایی است. از طرفی دیگر مهاجرین روستایی به دلیل پایین بودن درآمد در شهرها و گرانی قیمت زمین حاشیه نشینی را در شهرها گسترش می دهند. لذا در مقاله سعی شده که به برخی مسائل و مشکلات تنظیم خانواده در مناطق حاشیه نشین با تاکید بر برخی متغیرهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی پرداخته شود.

تعریف مفاهیم

حاشیه نشین: شامل تمام کسانی است که در محدوده فضایی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهر حضور و سکونت دارند ولی نحوه اسکان و معیشت آنها از جامعه شهری کاملاً متمایز است و در نتیجه با جامعه شهری هماهنگ نشده اند.

تنظیم خانواده: عبارت از روشهایی است که به افراد یا زوجها کمک می کند تا از طریق بکارگیری آنها از حاملگی های ناخواسته جلوگیری کنند و فرزندان را در زمان دلخواه بدنیا آورند و فاصله بین حاملگی را تنظیم کنند و تعداد فرزندان خود را به دلخواه تعیین نمایند. **باروری طبیعی:** عبارت از تعداد فرزندان است که زنان در طول دوران بارداریشان به طور بالقوه بتوانند بدنیا بیاورند.

ترجیح جنسی

تولد پسر در ایران، بویژه در مناطق روستایی، به دلیل تاثیر و تأثر خانواده از فرهنگ سنتی، نسبت به فرزند دختر مرجح است. نتایج طرح زاد و ولد اجرا شده توسط سازمان ثبت

۱- باروری در ایران و رابطه آن با شاخص های جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی، هما آقا شیراز

احوال کشور نشان داد که تمایل به داشتن فرزند بیشتر در بین مادرانی که تمام فرزندانشان دختر بوده ۹۲ درصد بوده است در حالیکه این نسبت در بین مادران دارای فرزند پسر به هفتاد درصد پاسخگویان زیربط تقلیل یافته است. جالب توجه است اگر اضافه کنیم که طبق نتایج همین بررسی تمایل به داشتن فرزند بیشتر در بین مادرانی که دارای ۴ فرزند پسر بوده اند به ۲۲/۹ درصد آنها بالغ شده است در حالیکه در بین مادران دارای ۴ فرزند دختر این رقم ۴۹/۳ درصد بالغ شده است و نشان میدهد که حدود نصف این گروه از زنان به امید داشتن فرزند پسر علیرغم داشتن ۴ فرزند باز هم مایل به بچه دار شدن و حاملگی بوده اند. این بررسی نشان داد که در عمق گرایش خانواده ها تحسین و رضایت از تولد فرزند پسر وجود دارد.

با افزایش شهرنشینی شدت این امر هر چند کاهش یافته ولی هنوز هم تفاوت هایی قانونی، عملی و نظائر این ها چون ارث، دیه، گواهی، شهادت و هویت فرزند پسر از مزایای بیشتری برخوردار است.

این تفاوت های اجتماعی به تقویت مبانی ترجیح جنسیت در انتخاب فرزند کمک می کند. بدیهی است در مواردی که والدین دارای فرزند دختر باشند تمایل به افزایش حاملگی وجود خواهد داشت همچنین هنگامیکه افزایش تعداد فرزندان پسر موجب مباحثات است این پدیده تقویت می شود.

احترام اجتماعی

همچنانکه گفته شد علیرغم تلاش ها و مساعی قابل توجهی که برای حقوق زن و ارتقاء آن به سطح مرد در کشور صورت گرفته است، هنوز هم عدم تعادل بین زن و مرد وجود دارد. اما در مناطق حاشیه نشین به دلیل تاثیرپذیری اکثر خانواده ها از مرد سالاری، زنان در هنگام بارداری بطور سنتی از نوعی احترام اجتماعی اطرافیان برخوردار می باشند آیا این وضعیت خود مشوق افزایش حاملگی است؟

تامین اجتماعی در دوران سالخوردگی

در مناطق حاشیه نشین به دلیل فقر اقتصادی و پایین بودن آگاهی خانواده ها از مشکلات افزایش جمعیت، خانواده ها گرایش و تمایل زیادی به کثرت اولاد به عنوان پشتوانه مالی در هنگام پیری والدین و به اصطلاح عصای دست دوران پیری دارند تا بدینوسیله زمینه

تامین اجتماعی دوران سالخوردگی را بزعم خود فراهم آورده باشند. بر اساس نتایج آمار سالمندان^۱ هنوز هم بخش قابل ملاحظه ای از مردم کشور فاقد پوشش تامین ایام سالخوردگی هستند (بیش از ۴۷ درصد). این در حالیست که بر خورداری از مزایای فعلی تامین ایام سالخوردگی هم در سطحی نیست که موجب بی نیازی سالمند از تکیه بر اعضاء جوانتر خانواده باشد. نسبت مذکور قطعاً تغییر کرده است ولی بطور حتم باز هم تعداد افراد محروم از حمایت های اجتماعی قابل توجه است.

مرگ و میر و حاشیه نشینی

در مناطق حاشیه نشین عوامل گوناگونی از قبیل جاری بودن فاضلاب در سطح زمین، بهداشتی نبودن توالت و عدم استفاده از صابون، رطوبت شدید خانه ها، پایین بودن سطح بهداشت، تغذیه نامناسب مادران و کودکان، ازدواج های فامیلی، عدم رعایت نکات بهداشتی در دوران بارداری باعث می گردد که نسبت مرگ و میر کودکان در قیاس با مناطق دیگر بیشتر باشد و مادران برای خنثی کردن اثر عوامل فوق اسلحه بارداری را برگزیده اند تا جای مرگ و میر کودکان را با زاد و ولد بیشتر پر نمایند. تحقیقات انجام شده به نوعی موارد فوق را تایید می نماید. به عنوان مثال خانم هما آقا در تحقیق خود به این نتیجه دست یافت که بالا بودن مرگ و میر در مناطق شهری که دارای خصوصیات و ساختار روستایی هستند خود عامل موثری برای افزایش بارداری می باشد چه عدم اطمینان به زنده ماندن بچه ها سبب میشود که خانواده ها طالب فرزندان بیشتر به علت مرگ و میر کودکان باشند.

تحصیلات و باروری

در مناطق حاشیه نشین به دلیل اینکه اکثر زنان از سطح سواد پایین تری نسبت به زنان سایر مناطق شهری برخوردار هستند، لذا پایین بودن آگاهی و دانش نقش مؤثری در افزایش بارداری و مرگ و میر کودکان دارد. از طرفی دیگر در این مناطق بدلیل پایین بودن سطح آگاهی، تنظیم خانواده از شیوع و تداوم برنامه ریزی شده برخوردار نیست، در مقابل زنان تحصیل کرده

به صورت اندیشیده شده و عقلانی به امر تنظیم خانواده توجه می کنند. و همین وضعیت موجب بروز تفاوت در سطح باروری آنها می گردد.

جهت بررسی وجود همبستگی بین افزایش سطح تحصیلات مادران و کاهش تعداد فرزندان او ضریب همبستگی بین این دو متغیر در سه مقطع بین سالهای ۱۳۷۰ و ۱۳۷۳ و ۱۳۸۰ محاسبه گردید آمار سالهای ۱۳۷۰ و ۱۳۷۳ به ترتیب از نتایج طرح زاد و ولد و طرح باروری سازمان ثبت احوال کشور و آمار سال ۱۳۸۰ از نتایج طرح اندازه گیری رشد جمعیت مرکز آمار ایران اخذ گردید.

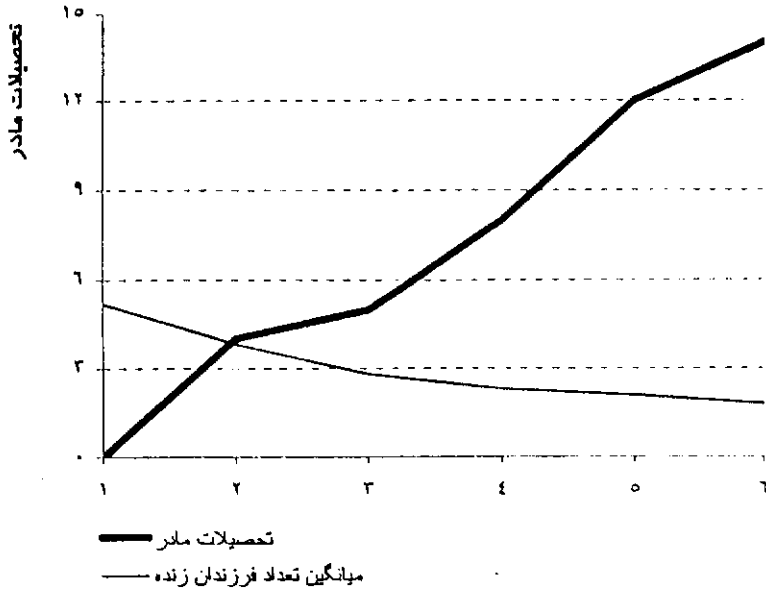
جدول شماره ۱: میانگین تعداد فرزند برحسب سطح سواد مادر در آمارگیری مختلف

میانگین تعداد فرزندان زنده				تحصیلات مادر
استان تهران -	کل کشور -	کل کشور -	کل کشور -	
۱۳۷۰	۱۳۸۰	۱۳۷۳	۱۳۷۰	بی سواد (۰)
۴/۴	۵/۴	۳/۷	۵/۲	چهارم ابتدایی (۴)
۳/۴	-	۳/۴	۳/۸	پنجم ابتدایی (۵)
۲/۳	۲/۸	۲/۵	۲/۸	سیکل (۸)
۱/۷	۱/۶	۱/۹	۱/۲	دیپلم (۱۲)
۱/۶	۱/۵	۱/۷	۱/۸	بالاتر از دیپلم (۱۴)
-۰/۹۱۸	-۰/۹۳۲	-۰/۹۱۹	-۰/۹۲۲	ضریب همبستگی

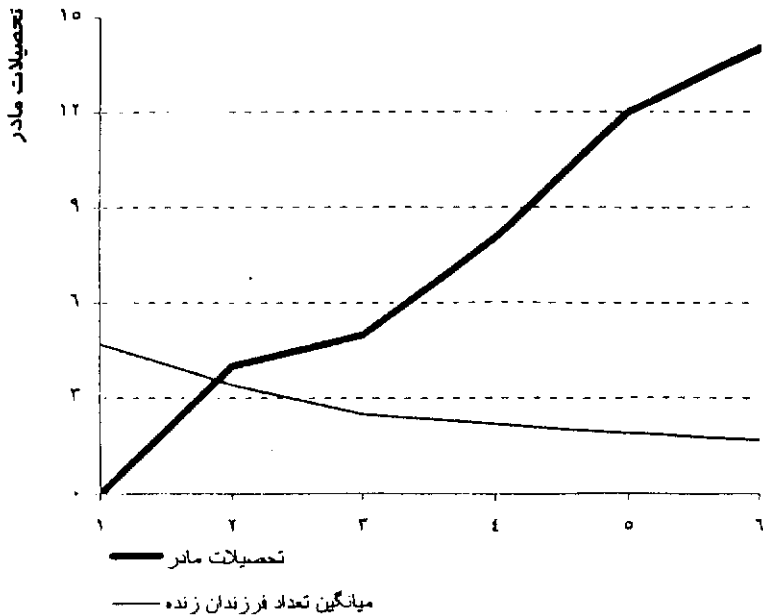
در جدول شماره ۱ تفاوت میانگین تعداد فرزندان بر حسب رده تحصیلی مادر در سال ۱۳۷۰ تهران برآورد شده است.

مرور این جدول و نمودارهای مربوطه (نمودارهای شماره ۱ تا ۴) به وضوح وجود ارتباط بین تحصیلات و کاهش تعداد فرزند را نشان می دهد.

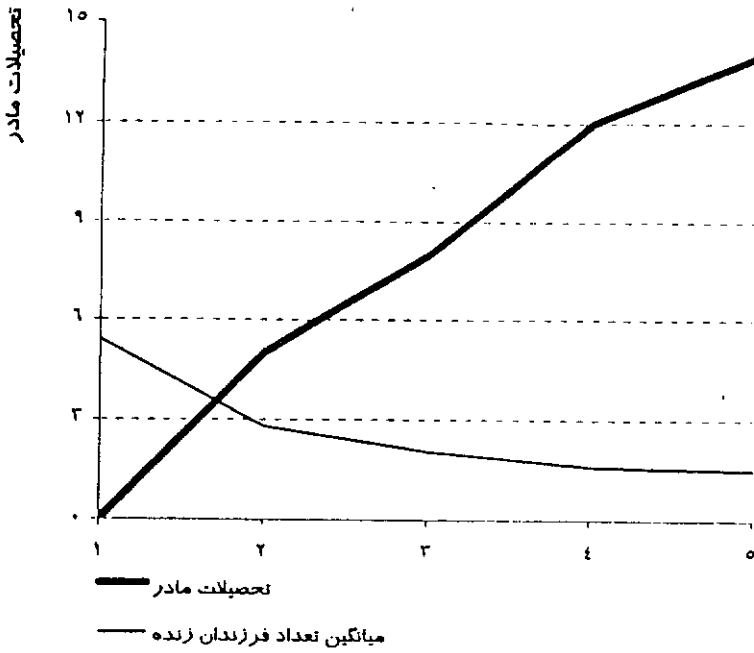
نمودار ۱ - میانگین تعداد فرزندان زنده و تحصیلات مادر - کل کشور ۱۳۷۰

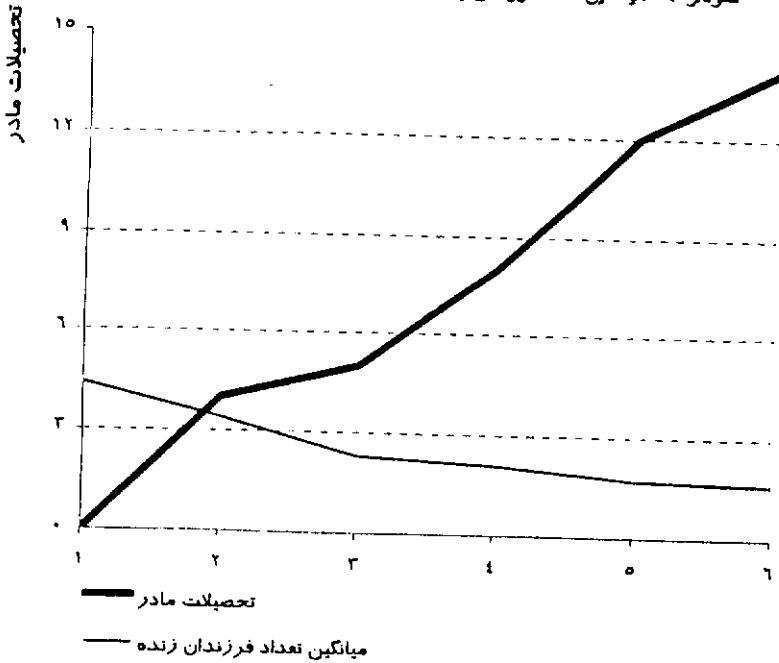
نمودار ۲ - میانگین تعداد فرزندان زنده و تحصیلات مادر - کل کشور ۱۳۷۳

نمودار ۳ - میانگین تعداد فرزندان زنده و تحصیلات مادر - کل کشور ۱۳۸۰

نمودار ۴ - میانگین تعداد فرزندان زنده و تحصیلات مادر - استان تهران ۱۳۷۰

(نمودار شماره ۱ تا ۴) آزمون وجود همبستگی بین این دو متغیر در مقاطع یاد شده همبستگی منفی بین تحصیلات و تعداد فرزندان را نشان داد که به ترتیب زیر بوده است.

نام طرح آماری	دستگاه مجری	سال اجرا	ضریب همبستگی
طرح زاد و ولد کل کشور	سازمان ثبت احوال کشور	۱۳۷۰	۹۱/۷
طرح آمارگیری از خصوصیات اجتماعی خانوارها	سازمان ثبت احوال کشور	۱۳۷۳	۹۲/۰
طرح زاد و ولد کل کشور	مرکز آمار ایران	۱۳۸۰	۹۳/۲
طرح زاد و ولد کل کشور تهران	سازمان ثبت احوال کشور	۱۳۷۰	۹۱/۹

همچنین آزمون T انجام شده در هر مورد معنی دار بودن همبستگی را تأیید نمود.

اگر مناطقی چون، شهریار، دماوند، ساوجبلاغ و ورامین و نژاد این ها را در رده مناطق حاشیه ای تهران بزرگ و محل رسوب اصلی حاشیه نشینان در نظر گیریم بر اساس نتایج طرح زاد و ولد سال ۱۳۷۰ سازمان ثبت احوال میانگین تعداد فرزندان در شهرستان شهریار فعلی یا همان علیشاه و عوض (ال شهباز) قبلی به حدود ۴۳ درصد بالغ می گردد. به عبارت دیگر زنان شهریاری در مقایسه با زنان تهرانی ۴۳ درصد زاد و ولد بیشتر دارند این در حالیست که خود تهران نیز یک جامعه همگن محسوب نمیشود و سطح باروری در مناطق حاشیه ای آن مانند مناطق ۱۸ و ۲۰ بالاتر از مناطق ۱ و ۲ است.

عدم دسترسی به مراکز بهداشتی و تنظیم خانواده در مناطق حاشیه نشین

به دلیل اینکه مناطق حاشیه نشین در شهرهای بزرگ معمولاً بر روی تپه ها، زمین های باتلاقی و نامناسب، ارزان قیمت، که از لحاظ سکونت انسانی مناسب نیستند گسترش یافته اند و همچنین به دلیل محقر بودن منازل حاشیه نشینان و قرار گرفتن بر روی تپه، امکان ارائه خدمات آموزشی و بهداشتی بطور عام و تنظیم خانواده را بطور اخص با مشکلاتی مواجه نموده است. از طرفی دیگر در پاره ای موارد زنان حاشیه نشین به دلیل محدودیت های خانوادگی و حاکمیت مردان در خانواده ها، دسترسی زنان را به این مراکز، تا حدودی با مشکل مواجه نموده است.

همچنین به دلیل تفاوت فرهنگی که بین زنان حاشیه نشین و کارکنان و بهورزان بهداشتی وجود دارد در پاره ای موارد پذیرش وسایل و روشهای جلوگیری از بارداری در این مناطق به کندی صورت می گیرد. در این مناطق اکثر زنان از قرص استفاده می نمایند و استفاده از وسایلی مانند بستن لوله زن (توبکتومی) در حد پایین می باشد.

فاصله گذاری بین موالید

در جمعیت شناسی و مبحث مربوط به جمعیت هر چقدر فاصله بین موالید طولانی تر باشد تعداد اولاد در خانواده کمتر خواهد بود، در نهایت جامعه با افزایش جمعیت و مشکلات ناشی از آن روبرو خواهد شد. در مناطق حاشیه ای شهرها بدلیل تبعیت از زاد و ولد سنتی فاصله حاملگی ها کوتاه می باشد. این وضعیت در مواردی حتی به فواصل شش ماهه تقلیل می یابد که در اصطلاح عوام به آن حاملگی شیر به شیر گفته می شود بدین معنی که مادر قبل از اینکه فرصت اتمام دوره شیردهی به یک فرزند را پیدا کند حامله میشود در این قبیل حاملگی ها بحث تنظیم خانواده بهیچ وجه مطرح نمی شود و زنان از تمام پتانسیل طبیعی باروری خود استفاده می کنند. پیامدهای منفی این رویه برای مادر و فرزند واضح است و در مواردی تا حد بروز خطر مرگ برای یکی یا هر دو آنها تشدید میشود، اغلب این قبیل مادران دچار کم خونی مزمن هستند و خانواده کلاً منکر دخالت و برنامه ریزی خود در تنظیم تعداد عائله است.

آشنایی با وسایل و روشهای جلوگیری از بارداری

در مناطق حاشیه نشین که غالباً از مهاجرین روستایی تشکیل میشود، زنان شناخت و آگاهی خود را نسبت به وسایل و روشهای جلوگیری از بارداری را در وهله اول از طریق همسایگان و خویشاوندان نزدیک کسب می کنند. بر اساس نتایج طرح زاد و ولد از مجموع ۱۹۹۶۹ فقره زن مشمول نمونه گیری در جامعه روستائی حدود ۷۷۱۴ نفر که به ۳۸/۶ درصد آنها بالغ می گردد، که با هیچ یک از روش های پیش گیری آشنائی نداشته اند. در سایر موارد نیز این امر باعث می شود که در پاره ای موارد زنان نسبت به وسایل و روشهای جلوگیری از بارداری شناخت ناقص داشته باشند و شناخت ناقص باعث می شود که زنان این مناطق در صورت بروز یک عارضه خاص ناشی از استفاده از یک وسیله معین پیش گیری از باروری، از وسایل دیگر استفاده نکنند و در نتیجه بارداری زنان در این مناطق بیشتر می باشد.

نتیجه گیری

مناطق حاشیه نشین در شهرها هر چند که به صورت بی رویه، کنترل و سازماندهی نشده بوجود آمده است ولی از دید اجتماعی ضروری است که با شناخت مسایل و مشکلات حاشیه نشینان به طور عام و کنترل و تنظیم خانواده به طور خاص راه حل اساسی در ارتباط با رفع نیازهای بهداشتی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این قشر عظیم که بصورت بیمارگونه در شهرها بوجود آمده است جستجو و اعمال گردد. تا ضمن رفع مسایل و مشکلات فردی و خانوادگی به حل مسایل و مشکلات شهری هم تا حدودی مساعدت شود. از طرفی دیگر امروزه هر چند مسئولین به امر تنظیم خانواده دقت و توجه خاصی دارند، اما در مناطق حاشیه نشین به دلایل ساختار فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی هنوز سطح باروری زنان در مقایسه با سایر زنان شهری از میزان بالاتری برخوردار می باشد که این امر در بلند مدت در گسترش حاشیه نشینی و افزایش مشکلات شهری نقش موثری خواهد داشت.

با توجه به موارد فوق ضروری است که در صورت لزوم جهت حل مشکلات اجرایی تنظیم خانواده در این مناطق از زنان با تجربه در وهله اول استفاده نمود و دیگر اینکه با کاهش دادن فاصله طبقاتی بین حاشیه نشینان و سایر طبقات شهری از لحاظ اقتصادی، و فرهنگی، اجتماعی بتوان گام موثری در زمینه جذب حاشیه نشینان در جامعه شهری برداشته شود.

پیشنهادهای

- ۱- تلاش مستمر برای تغییر نگرش والدین نسبت به فرزند دختر از طریق بالا بردن آگاهی و شناخت والدین و کاهش اهمیت فرزند پسر در محیط های اجتماعی و خانوادگی
- ۲- برقراری تساوی و برابری حقوق زن و مرد و حمایت اساسی و منطقی، قانونی از حقوق زنان
- ۳- فعال نمودن خدمات سازمان های رفاهی چون سازمان تامین اجتماعی، بهزیستی و کمیته امداد امام خمینی (ره) برای حمایت از سالمندان و کاهش نقش احتمالی فرزند در برقراری تامین واقعی
- ۴- ارائه جدی خدمات شهری و فعال نمودن نقش شهرداری ها در ساماندهی مناطق حاشیه نشین
- ۵- فعال نمودن مراکز بهداشتی نسبت به بالا بردن آگاهی حاشیه نشینان به مضرات جاری بودن آب فاضلاب در سطح زمین و انجام اقدامات اساسی برای فاضلاب کشی در مناطق حاشیه نشین. و افزایش تلاش شهرداری ها و سازمان های آب و فاضلاب جهت گردآوری و تصفیه فاضلاب.
- ۶- آگاه نمودن زنان از طریق رسانه های جمعی و بهورزان و کارکنان بهداشت و تنظیم خانواده به اینکه فاصله کوتاه بین حاملگی و بارداری، سلامت کودکان و مادران را به خطر می اندازد.
- ۷- بالا بردن آگاهی خانواده ها در مورد خطرات ازدواج و بارداری در سنین زیر ۱۸ سال
- ۸- شناخت بیشتر عوامل موثر بر باروری (نظیر تحصیلات) و استفاده از آن ها در تنظیم خانواده

منابع

- ۱- آقاجانیان، اکبر و امیرهوشنگ مهریار (۱۳۵۸) تاثیر میزان مرگ و میر بر شیوع استفاده از وسایل و روشهای جلوگیری از حاملگی در جوامع روستایی ایران، شیراز، مرکز جمعیت شناسی
- ۲- آقا، هما (۱۳۷۶) بررسی باروری در ایران و رابطه آن با شاخص های اقتصادی، اجتماعی، شیراز، مرکز جمعیت شناسی
- ۳- افتخاری، علی (۱۳۵۳)، کارنامه هفت ساله تنظیم خانواده در ایران، شیراز، مرکز جمعیت شناسی،
- ۴- جهانفر، محمد (۱۳۷۷) جمعیت و تنظیم خانواده، انتشارات دهخدا، چاپ اول، تهران
- ۵- توسلی، غلامعباس (۱۳۷۶) جامعه شناسی شهری، دانشگاه پیام نور
- ۶- تقوی، نعمت الله (۱۳۷۶) مبانی جمعیت شناسی، انتشارات پژوه، تبریز
- ۷- فتح زاده، حیدر (۱۳۸۰) بررسی عوامل جمعیتی، اجتماعی و اقتصادی موثر بر استفاده از وسایل و روشهای جلوگیری از بارداری در شهرستان اهر، دانشگاه شیراز
- ۸- نتایج طرح زاد و ولد ۱۳۷۰ سازمان ثبت احوال کشور
- ۹- نتایج طرح نمونه گیری باروری سال ۱۳۷۳ سازمان ثبت احوال کشور
- ۱۰- نتایج طرح اندازه گیری رشد جمعیت سال ۱۳۸۰ مرکز آمار ایران
- ۱۱- نتایج طرح آمارگیری از سالمندان سازمان ثبت احوال کشور (۱۳۷۴)

سیر تحول تهیه طرح‌های توسعه شهری در جهان و ایران

دکتر رضا احمدیان^۱

چکیده

تهیه و تدوین برنامه های توسعه شهری در جهان و ایران با مفهوم امروزی از قدمت زیادی برخوردار نیست ولی تلاش های انجام گرفته در این خصوص به زمان های گذشته باز می گردد، نخستین تلاش هایی که به نوعی در راستای نظم دهی به سکونتگاه انسانی بوده است که اولین سرچشمه های تدوین برنامه توسعه را فراهم نموده است.

در یک تقسیم بندی عمده می توان ۴ مرحله زیر را برای سیر تحول طرح های توسعه شهری در جهان برشمرد.

مرحله نخست (سال های ۱۸۰۰ تا ۱۹۰۰ میلادی) شکل گیری ایده آرمان شهری برای رفع مشکلات شهروندان ارائه می شود.

مرحله دوم (سال های ۱۹۰۰ لغایت ۱۹۵۰ میلادی) با تهیه طرح توسعه برای شهرهای اروپایی همچون آمستردام، پاریس و لندن، نخستین تفکرات مبتنی بر برنامه ریزی به وجود می آید.

مرحله سوم (سال های ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰) شکل گیری و تدوین منشور آتن و توجه به استانداردهای کمی زندگی شهری.

مرحله چهارم (۱۹۷۰ به بعد) توجه به جنبه های غیر کالبدی شهرها و ایجاد نگرش های جدید در برنامه ریزی توسعه شهری.

بررسی سیرتحول مطالعات طرح های توسعه شهری در ایران در یک طبقه بندی کلی ۳ مقطع تاریخی زیر را بیان می کند:

مرحله اول: قبل از اسلام و دوران باستان با شکل گیری مجموعه های باشکوه و عظیم همچون چغازنبیل-تخت جمشید - جندی شاپور و ...

مرحله دوم: بعد از اسلام تا مشروطیت رونق شهرنشینی با گسترش هنر دوران اسلامی و معماری باشکوه در مساجد بازارها و ایجاد شهرهای پررونق مثل سمرقند، بخارا، اصفهان و ...

مرحله سوم: دوران معاصر، با ورود اتومبیل به شهرهای گور و تغییر ساختار فضایی شهرها با شکل گیری خیابان های عریض و تهیه اولین طرح های توسعه شهری از دهه ۱۳۴۰ شمسی به بعد.

واژگان کلیدی

توسعه شهری در جهان، سکونتگاه انسانی، تغییر ساختار فضایی شهرها.

مقدمه

تفکر در خصوص تهیه طرح برای شهر و بررسی ابعاد مختلف توسعه آتی آن از قدمت زیادی برخوردار نیست و واقعیت آن است که با هریک از تقسیم بندی های انجام گرفته در این خصوص مقایسه شود،^۱ مشخص می گردد^۲ که مدت زمان قابل تصور برای تفکر و تهیه طرح شهری حداکثر دو قرن است که از اوایل قرن نوزدهم به بعد را شامل می شود. بنابراین شهرسازی نسبت به برخی علوم دیگر از عمر کوتاهی برخوردار است و خصوصاً در جریان تحولات انجام گرفته در طول دو سده اخیر نیز با نوساناتی مواجه بوده است که بعضاً دگرگون کننده برخی بنیادهای اساسی این علم شده است. بنا به همین سابقه، شهرسازی از نظریه پردازی صرف در باب مباحث اجتماعی، اقتصادی و یا ایده آل گرایی و تخیل پردازی شروع و قریب یک قرن با این شیوه تفکر تداوم می یابد. (اوایل قرن نوزدهم با نظریات رابرت اوئن، شارل فوریه، ژول ورن، ژان باتیست گودن و دیگران)^۳

با شروع قرن بیستم و رواج تفکرات عملی مبنی بر پوزتیویسم و اثبات گرایی تجربی حاکم بر علوم، تفکرات طرح شهری و توسعه آن نیز از قاعده کلی تبعیت می کند و به همین دلیل شیوه های تفکر مباحث شهری یکباره از مسائل انتزاعی و کلی به موارد عینی و جزئی تبدیل می گردد و توجه به مسائل عمومی و روزمره همچون بهداشت، حمل و نقل، میدان و فرم شهری جای خود را به مسائل کلی همچون طبقه بندی نظام مسکن (نظریه رابرت اوئن ۱۷۷۱-۱۸۵۸)^۴ جامعه اشتراکی فالانستر (نظریه شارل فوریه ۱۸۲۸-۱۷۷۲)^۵ و طرح قصر اجتماعی (نظریه ژان باتیست گودن ۱۸۱۹-۱۸۸۸)^۶ می دهد.

وارد شدن عرضه مهندسی عمدتاً با مفهوم Civil در شهرسازی که عموماً با ماهیت عمران و ساختمان سازی قابل بیان است، تغییر عمیقی در اندیشه و شیوه عمل شهرسازی به جای می گذارد و باعث می شود که ماهیتاً جایگاهی زمینی پیدا کند و از تخیلات به واقعیات

۱- مزینی، منوچهر، مقالاتی در باب شهر و شهرسازی مقدمه کتاب

۲- مهندسین مشاور شاموند، شیوه های تحقق طرح های توسعه شهری، جلد اول، ص ۲۴

۳- برای مطالعه بیشتر رجوع شود به «حبیبی، محسن، شهرسازی تخیلات و واقعیات، ص ۸۱ به بعد»

4 - Robert owen

5 - Charles Fourier

6 - Jean - Baptiste Godin

روزمره تغییر یابد. به همین دلیل توجه به جنبه های کالبدی شهر هم در نقشه شهری (طرح خیابان بندی شطرنجی Grid Iron) و هم عناصر شهری (میدان های بزرگ توسط بارن اوسمان)^۱ نمود می یابد از این مقطع اصول نظری شهرسازی مدرن پایه ریزی می شود و توجه شدید به کمیات معماری و جدایی فعالیت های شهری به عنوان یک اصل اجتناب ناپذیر معرفی می گردد (تفکرات لکر بوزیه ۱۹۶۵-۱۸۸۷).

از طرف دیگر وقوع جنگ جهانی دوم و تبعات ناشی از تخریب همه جانبه شهرها در اثر جنگ، باعث شد که توسعه شهری از نگاه تک بعدی به چند وجهی تغییر یابد و به همین دلیل توجه به مشکلات شهری از نگاه جامع دیدن به همه مسائل شهری مطرح می گردد. به این امید که جامع بینی بتواند همه پیچیدگی های نظام شهری را حل کند و محققان مختلف هریک از فراخور علم مکتسب خود به شناخت و تحلیل برسند. نتیجه نهایی این تحول، این بود که امر شهرسازی جامعیت می یابد و متخصصان اقتصاد، جامعه شناسی، جغرافیا، حقوق و ... علاوه بر معمار و مهندس قبلی برای تدوین طرح شهری فرا خوانده می شوند و همین امر مقدمه ای بر تولد دانش شهرسازی در مفهوم آکادمیک آن می شود، شاید بتوان گفت که ویژگی های این دوره رجعت به دوران نخست شهرسازی است که در آن تخصص های غیرفنی در عرصه های نظری و خصوصاً با گرایش های اقتصادی، اجتماعی و مالی به ارائه ایده پرداختند. اما در عین حال به دلیل تلفیق تخصص های گوناگون، نقش محوریت یک حرفه (اعم از معمار یا جامعه شناسی و اقتصاد) از بین رفته و تفکر جامع نگری در طرح های توسعه شهری گسترش می یابد.

از اوایل دهه ۱۹۷۰ میلادی، ضرورت کاربرد روش های جایگزین مطالعات جامع در طرح های شهری مطرح می گردد و تأکید بر نظریات جایگزین، خصوصاً نظریه عمومی سیستمها عنوان می شود. به عبارتی رابطه انسان با محیط (شهروند با شهر) و عناصر تشکیل دهنده سیستم شهری در شیوه جدید مطرح می شود. از این نظر نگاه به شهر همچون سیستمی پیچیده، احتمالی و در حال تکامل دیده می شود که استفاده از مبانی نظری و روش های عملی آن در مطالعات شهری، اجتناب ناپذیر است. توجه به شهر باید همچون مجموعه ای از عناصر باشد که با هم چنان در رابطه ای متقابل قرار می گیرند که تغییر در هر عنصر تشکیل دهنده مجموعه، موجب تغییر سایر عناصر و در نتیجه کل مجموعه می شود. عناصر سیستمی که در یک شهر

قابل بررسی است شامل، انسان، فعالیت ها، مکان اختصاص یافته به آنها و ارتباطات مادی و غیرمادی است.

مراحل تهیه طرح های توسعه شهری

سیر تحول دیدگاه ها و روش های عملی حاکم بر طرح های توسعه شهری در کشورهای مختلف (خصوصاً اروپای غربی) طی دو قرن که از آغاز پیدایش شهرسازی سپری شده است به ۴ مرحله متفاوت به شرح زیر قابل تقسیم است.^۱

مرحله اول (از ۱۸۰۰ تا ۱۹۰۰ میلادی)

در این دوره، هنوز شهرسازی به عنوان حرفه ای مستقل به وجود نیامده است. عمده کسانی که در باره چگونگی توسعه شهرها نظر می دهند. نظریه پردازان مسائل اجتماعی برای رفع مشکلات طبقات اجتماعی هستند که با ذکر خصوصیات در خصوص شهر مطلوب یا ایده آل خود نظر می دهند و عموم ایده های مطرح شده که به صورت اتویپا مطرح می شود شهر مناسب را خارج از شهرهای موجود می داند و به همین دلیل به شرایطی اصطلاحاً آزمایشگاهی می اندیشند که برای تحقق شهر مورد نظر باید هرگونه محدودیت و مانع به عنوان پیش فرض اولیه برداشته شده تا شهر ایده آل به صحنه ظهور برسد. بنا به همین دلیل است که بهترین نظریات مطرح شده این دوره همچون شهر خیالی رابرت اوئن (۱۸۵۸-۱۷۷۱) و فالانستر شال فوریه (۱۷۷۲-۱۸۲۸) هیچگاه جنبه اجرایی پیدا نمی کند. زیرا بسیاری از این نظرات با پیش فرض تغییر شرایط وضع موجود و ساختارهای حاکم بر نظامی است که براساس ساختار سیاسی - اقتصادی ناشی از تحولات انقلاب صنعتی به وجود آمده است و قاعدتاً تغییر آن از عهده یک شهر ساز صرف بر نمی آید. زیرا نقد اوئن از لیبرالیسم اقتصادی حاکم بر جامعه آن روز و دفاع از طبقه کارگر و پیشنهادهایش در مورد اصلاحات، او را قبل از هرچیز در راس اتحادیه کارگری و نظریه پرداز سوسیالیسم دولتی قرار می دهد که برای تحقق این ایده به ۱۲ هزار هکتار (معادل ۳۰ هزار ایکر).

۱- برای تقسیم بندی از ماخذ زیر استفاده شده است:

- مهندسین مشاور شمارمند، شیوه های تحقق طرح های توسعه شهری، جلد اول، ص ۲۶.
- مزینی، منوچهر «مقالاتی در باب شهر و شهرسازی»

نیاز داشت تا در آن نقشه ای شطرنجی را ارائه کند و هرکدام از خانه های شطرنج، پذیرای ۱۱۰۰ نفر در ۴۰۰ تا ۶۰۰ هکتار باشد، در عین حال نیز برای تحول اساسی شرایط و رفتار محرومان باید آنان را از محیطی که هم اکنون تأثیر شومی بر آنها دارد بیرون کشید و آنان را در شرایط مناسب برای سرشت طبیعی انسان قرار داد. شرایطی که برآزنده انسان و به نفع تمامی طبقات باشد.^۱

تأثیر عمیق انقلاب صنعتی که با اختراع ماشین بخار جیمزوات شروع می شود، به تدریج همه ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی را تحت الشعاع قرار می دهد و نظام شهری نیز از این قاعده مستثنی نمی شود زیرا شهرهای اروپایی در این دوره به سبب تأثیرات انقلاب صنعتی به گونه ای بی سابقه گسترش می یابند. این توسعه عمدتاً به طور بی رویه و بی ضابطه در حاشیه بافت منسجم شهری (میراث قرون وسطی) در اطراف صنایع و خطوط آهن و توسط صاحبان زمین حومه های نوساز شهری صورت می گیرد، مقابله با این شرایط نابسامان یکی از اهداف دولت های بورژوازی این دوره قرار می گیرد که عموماً به ایجاد تسهیلات بهداشتی محدود می شود.

در عین حال در اواخر این مقطع که به نوعی نوزایی علم شهرسازی را پدید می آورد. برخلاف آنچه که در حومه های شهری بدون ضابطه و برنامه روی می دهد، بازسازی مرکز شهری در چارچوب های طرح های مدون صورت می گیرد، اهداف و محتوای این طرح ها از طرف هیأت حاکمه با توجه به نیازهای جوامع و دولت های جدید تعیین می شود و طی آن پیش بینی هایی برای ایجاد مراکز جدید اداری و خدماتی، میدان ها و شاهراه های جدید ارتباطی، پل ها، خطوط مترو راه آهن و تأسیسات زیربنایی آب و فاضلاب می شود. عمده این طرح ها با کمک تکنسین های جدیدی به نام مهندس تهیه و اجرا می شود و معماران این قرن که بیشتر سرگرم ساختن ابنیه تشریفاتی هستند با این فعالیت ها بیگانه می مانند. حومه های نوساز شهری نیز که خیلی زود بخش اعظم ساختار شهر مدرن اروپایی را تشکیل دادند، خود به خود و بدون دخالت معماران توسعه می یابند. به عبارتی زمانی که عواقب منفی این حومه جزء لاینفک ساختار شهری می شود، لزوم تدوین طرح برای آنها احساس می شود.

در بین نمونه های مطرح این دوره باید به طرح بارن اوسمان برای مرکز شهر پاریس اشاره کرد که الگویی برای بازسازی مراکز شهری در سایه کشورهای اروپایی و به تدریج سایر کشورها می شود.

مرحله دوم (۱۹۵۰-۱۹۰۰)

شروع قرن بیستم با تحولات زیادی در عرصه علوم همراه می گردد، نظریات مبتنی بر استدلال استقرایی و گسترش شیوه های تجربی در همه علوم باب می شود و تدوین قواعد استدلالی براساس فلسفه علمی، اساس روش شناسی را تشکیل می دهد. به طوری که قواعد منطقی مبنای شناخت در فلسفه طبیعی برشمرده می شوند.^۱

قاعده یکم: برای تعلیل اشیاء طبیعی، فقط باید به عللی تمسک ورزید که هم صادق و هم برای تبیین ظواهر کافی باشند.

قاعده دوم: باید به معلول های مشابه، تا جایی که ممکنست علل مشابه را نسبت داد. **قاعده سوم:** آن دسته از اوصاف که در همه اجسام موجود در دسترس آزمایش یافت می شوند و شدت و ضعف هم برنمی دارند می باید اوصاف همگانی جمیع اجسام شمرده شوند.

قاعده چهارم: احکامی که از طریق استقراء عمومی و بر اثر کندو کار در پدیده ها به دست می آید درست است و نباید به فرضیات مخالف اعتنایی شود. به تبع تدوین قواعد منطقی و احکام استدلال در همه علوم، در این دوره اصول نظری شهرسازی مدرن شکل می گیرد و همه صاحب نظران سعی در بیان تجارب استقرایی مبتنی بر مصادیق علمی دارند. بنا به همین دلیل است که در این دوره نظریات متعددی در باره شهرسازی مطرح می شود که برخی از آنان عبارتند از:

- نظریه شهر خطی توسط آرتور سوریا.
- نظریه شهر صنعتی توسط تونی گارینه^۲ (۱۹۴۸-۱۸۶۹)
- نظریه باغ شهر توسط ابنزر هاوارد^۳ (۱۹۲۸-۱۸۵۰)

۱- کاپالدی نیکلاس، فلسفه علم، ترجمه علی حقی، ص ۲۲۴

2 - Tony Garnier

3 - Ebenezer Howar

• نظریه شهر درخشان توسط لوکور برزیه^۱ (۱۹۶۵-۱۸۸۷)

نیمه اول قرن بیستم علاوه بر ایجاد تأکید اندیشه های پوزیتیویسمی و بروز دو جنگ جهانی، زمینه بیشتری را برای تفکر بیشتر و منطقی تر به مفهوم توسعه شهری ایجاد می نماید. به همین دلیل کنگره چهارم معماری مدرن (سیام) کلاً به موضوع شهرسازی اختصاص می یابد و طی آن یک الگوی نمونه برای تهیه نقشه های شهری ارائه می گردد که برطبق آن برای هر شهر باید ۳ نقشه تهیه شود. یکی برای نشان دادن شیوه استفاده از زمین، دومی برای نشان دادن وضعیت معابر و سومین نقشه برای تکمیل موقعیت شهر با توجه به محیط اطراف آن.

الگوی فوق الذکر مبنای تهیه طرح های توسعه شهری برای ۳۳ شهر از جمله لندن، پاریس، برلین، دیترویت، مادرید می گردد ولی این الگو تنها نقشه های وضع موجود را نشان می دهد، علاوه بر این در فاصله دو جنگ جهانی، روش هایی که برای سامان دادن شهرهای بزرگ به کار گرفته می شود، عمدتاً پراکنده و نامنسجم هستند و طرح های کلی شهری از محدوده مراکز شهری فراتر نمی روند. تنها تجربه ۳ پایتخت اروپایی (آمستردام، پاریس و لندن) از این قاعده مستثنی است و طرح در محدوده ای فراتر از مرکز شهری و به عبارتی منطقه پیرامون شهری مورد بررسی و پیشنهاد قرار می گیرد. نکته مهم مرتبط با این مقطع این است که شروع تجربه تهیه طرح توسعه شهری به صورت جامع و توجه به تخصص های مرتبط با مسائل شهری ولی جدا از آن همچون جمعیت شناسی، اقتصاد، حقوق و... از این زمان به بعد آغاز می شود و حرفه شهرسازی برمبنای عام دیدن همه مسائل شهری از این زمان شروع می شود و متعاقباً نیز گسترش سریعی را در کشورهای مختلف پیدا می کند. از آنجایی که این روش مطالعه به عنوان نقطه عطفی در تاریخ مطالعات تهیه طرحهای توسعه شهری شناخته می شود، ضروری است که به ۳ طرح مهم که با این شیوه بررسی شده اند اشاره شود.

طرح آمستردام (۱۹۳۹-۱۹۳۲)

در سال ۱۹۳۴ برای پایتخت هلند به استناد قانونی که براساس آن همه شهرهای بیش از ۱۰ هزار نفر موظف به تهیه برنامه های توسعه آتی شده بودند طرحی تهیه می شود که ویژگی

کامل یک طرح جامع شهری را داراست. به این ترتیب که با پیش بینی رشد آتی جمعیت شهر، خصوصیات تاریخی و فیزیکی و موقعیت آمستردام به عنوان پایتخت هلند جهت توسعه شهر، میزان افزایش سطوح مسکونی، خدماتی، فضای سبز و پارک ها، مراکز کار و فعالیت، چگونگی تقویت شبکه حمل و نقل زمینی، زیرزمینی و هوایی و تأسیسات زیربنایی و همچنین ضوابطی برای محله بندی شهر، ارتفاع ساختمان ها، تعداد طبقات و فاصله بلوک ها از یکدیگر تعیین می شود.

این طرح به سبب آغاز جنگ جهانی دوم اجرا نمی شود و پس از اتمام جنگ نیز، طرح دیگری برای شهر تهیه می شود که در برخی بخش ها با طرح پیشین مغایر است.^۱

طرح پاریس (۱۹۳۹-۱۹۳۴)

در سال ۱۹۳۴ کمیسیون ویژه ای برای تهیه طرح پاریس و تعیین محدوده منطقه شهری آن تشکیل می شود، براساس این طرح نتردام، مرکز منطقه و اراضی و شهرهای کوچکی که تا فاصله ۲۰ کیلومتری آن واقع شده اند جزو منطقه شهری پاریس قرار می گیرند. تدوین کنندگان این طرح که برای تهیه و تصویب آن ۵ سال زمان را صرف نموده اند. شکل توسعه چند مرکزی طرح اوسمان را الگوی مناسب برای توسعه پاریس بزرگ تلقی نمودند. علاوه بر این تعیین ضوابطی برای چگونگی استفاده از زمین و ضوابط ساختمانی مناطق گوناگون، ضوابط تصمیم گیری در باره مناطقی که اهمیت تاریخی و هنری دارند (کاخ ورسای و سن ژرمن) مجموعاً محتوای طرح پاریس بزرگ را تشکیل می دهند. این طرح نیز همچون طرح جامع آمستردام به علت شروع جنگ اجرا نمی شود و در سال ۱۹۵۶ طرح دیگری برای این شهر تهیه می شود که در آن برخی سیاست های طرح قبل از جنگ دنبال می شود.

طرح لندن بزرگ (۱۹۴۴)

طرح لندن به خلاف دو طرح جامع پاریس و آمستردام بلافاصله بعد از جنگ جهانی دوم تهیه می شود، این طرح براساس شناخت دقیق شهر و اصولی که کمیسیون بارلو برای

برنامه ریزی و طرح ریزی محدوده لندن و اراضی مجاور آن تدوین می کند، تهیه می گردد. در طرح لندن بزرگ که توسط سرپاتریک ایبر کرامبی تهیه می شود شکل فیزیکی توسعه متحدالمرکز و استخوان بندی تاریخی آن در قرن سیزدهم حفظ می شود و سیاست اصلی طرح، تقویت شبکه حمل و نقل سریع از طریق شاهراه حلقوی برای جابجایی سریع، پیرامون حلقه سوم شهر لندن است. علاوه بر این، تقویت خطوط راه آهن و مترو، احداث ۸ فرودگاه درکنار شهرهای اقماری و همچنین سیاست های زیر مدنظر قرار می گیرد:

- کاهش صنایع و اشتغال صنعتی در محدوده لندن و اراضی مجاور آن.
- کاهش جمعیت در لندن بزرگ
- ایجاد مراکز جدید جمعیتی در نزدیکی لندن
- حفظ اهمیت بندر لندن و کنترل قیمت زمین و نوسانات آن توسط طرح
- ایجاد شهرهای اقماری در محدوده های پیرامونی شهر

مرحله سوم (۱۹۷۰-۱۹۵۰)

مرحله سوم مطالعات توسعه شهری به زمان پس از جنگ جهانی دوم و نتیجه آن یعنی تخریب وسیع بسیاری از شهرهای درگیر جنگ بر می گردد. آنچه که از ویرانی های به جای مانده جنگ برای همگان عیان است، بازسازی و نوسازی سریع شهرها و استفاده از اصول نظری شهرسازی مدرن برای تهیه طرح های توسعه شهری است. ضرورت های ناشی از برنامه های بازسازی و کوشش برای رفع عدم تعادل های موجود در چگونگی استقرار و توزیع جمعیت، تأسیسات تولیدی و خدماتی زیرساختی باعث توجه به برنامه ریزی و طرح ریزی کالبدی در سطوح منطقه ای و شهری نیز می شود.

در این دوره مهمترین مشخصه های برنامه ریزی و طرح ریزی کالبدی در ۲ عرصه مختلف به منصف ظهور می رسد:

۱. طرح های توسعه شهری در قالب طرحهای جامع، حاوی برنامه ای کلی و بلند مدت توسعه شهری برای دوره ای بلند مدت (عموماً ۲۰ ساله)

۲. طرح های تفصیلی به عنوان ابزار اجرایی طرح های جامع و به عمل رساندن پیشنهادهای

طرح اهداف اصلی طرح های جامع شهری و متعاقب آن طرح های تفصیلی الهام گرفته از اصول شهرسازی کارکردی که در چهارمین کنگره بین المللی معماری مدرن در سال ۱۹۳۳ تدوین شده است بر می گردد. دو اصل عمده این دوره عبارتست از به نظم در آوردن فعالیت های عمده شهری (مسکن، کار، تفریح، ارتباطات) و استاندارد نمودن نیازهای کمی و کیفی زندگی شهری با توجه به دو هدف فوق الذکر. بنابراین شهرسازی صرفاً موضوعی زیبایی شناختی و تک عملکردی نیست بلکه باید ابعاد مختلف زندگی شهرنشینان را برای رسیدن به رفاه بیشتر شامل شود.

بر مبنای اهداف و مبانی نظری فوق الذکر، در نیمه اول قرن بیستم، نظریات متعددی شکل می گیرد که هر کدام به گونه ای اصول سازماندهی کارکردی و فیزیکی شهر منظم و متعادل را ارائه می کنند. از این میان نظریات منطقه بندی شهری (Zoning) و نظام سلسله مراتب تصمیمات شهری در تحقق اصول شهرسازی کارکردی بیشتر مورد استفاده قرار می گیرند. و شهرهای بسیاری بر اساس اصول این دو نظریه طرح ریزی می شوند.

از آنجایی که دو عامل عمده این مقطع زمانی، طرح های جامع و تفصیلی هستند، در فصل بعدی به تشریح اهداف، مراحل و شیوه تهیه هریک به طور مفصل پرداخته می شود.

مرحله چهارم (۱۹۷۰- به بعد)

از اواخر دهه ۱۹۶۰ ناکامی طرح های جامع سنتی در تحقق اهداف و آرمانهای طرح توسعه شهری از یک سو و رواج و گسترش دیدگاه های جدید برنامه ریزی و شناخت در علوم از سوی دیگر باعث می شود که ضرورت تغییر در شیوه مطالعه طرحهای توسعه شهری به وجود آید. به همین دلیل، نخست برنامه ریزان شهری انگلستان با تأکید بر نظریه عمومی سیستم ها، ضرورت کاربرد روش های سیستمی را در برنامه ریزی و طرح ریزی شهری مطرح می نمایند و به دنبال آن تغییر در شیوه نگرش طرح های جامع سنتی که به رابطه یک سویه عناصر می پرداخت (مجرد دیدن اجزای شهری و بررسی آنها بدون ارتباط با یکدیگر) به متقابل دیدن عناصر تشکیل دهنده مجموعه تبدیل می شود.

در نگاه جدید و با برداشت سیستمی، شهر همچون پدیده ای پیچیده، احتمالی و در حال تکامل مشخص می گردد که همواره پویا بوده و برای بررسی تحولات آن باید پیش بینی را در قالب یک سیستم پویا جستجو نمود. براساس روش سیستمی، مراحل روند طرح ریزی چرخه پیوسته ای از مراحل تحلیل و جمع بندی است که جایگزین روند استنتاجی می شود. اگر در شیوه های سنتی، مرحله شناخت و تحلیل وضع موجود، مقدم بر جمع بندی قرار می گرفت، در روش سیستمی تدوین اهداف برای محدوده مطالعه و گردآوری و مدل سازی اطلاعات و ارزیابی و اجرای راه حل جایگزین آن می شود. به عبارتی فرآیند برنامه ریزی که از هدف گذاری تا نظارت بر اجرا را شامل می شود، در طرح های توسعه شهری جایگزین جامع بینی فاقد هدف می گردد و شاید بتوان به جرأت اذعان کرد که برای نخستین بار، طرح توسعه شهری از نقشه کالبدی به برنامه توسعه شهری تغییر می یابد. ویژگی خاص شهرسازی این مقطع زمانی با توجه به جنبه های اتفاقی شهر و نگرش مبتنی بر شرایط عدم قطعیت، محدودیت دانش بشری و نهایتاً نیز محدودیت اختیارات و کنترل انسانی است. به همین دلیل در دیدگاه جدید تعریف انسان و برنامه ریزی برای او بدین گونه بیان می شود:

«انسان در شرایطی که دانش وی کامل نیست عمل می نماید. به علاوه انسان اغلب از لحاظ اولویت ها دچار کشمکش بوده و در مقابل آنها غیرمنطقی است، لذا قدرت انسان در محاسبه و کنترل خیلی محدود است و بی شک در شرایط عقلانیت محدود و عدم کمال این رویه ادامه خواهد یافت.^۱»

اگر تجربه طرح جامع و نظریات مرتبط با آن در کشورهای مختلف از جمله فرانسه، انگلستان و هلند، نقطه شروعی در شیوه عملکرد شهرسازی در دنیای مدرن تلقی می شود، اما تحولات ایجاد شده در شیوه های علمی برنامه ریزی از دهه ۶۰ به بعد که شهرسازی را نیز با تغییر در رویکرد مواجه می نماید، نقطه عطف جدیدی محسوب می شود. به همین دلیل در نظریات ارائه شده این مقطع که از سوی افرادی همچون پل دیویدوف، توماس راینر، آلت شولر و دیگران مطرح می شود، مقوله توسعه شهری را با نگاه جدیدی مطرح می نماید. در این راستا تجربه — برنامه ریزی سنتی از نگاه جامع و فاقد هدف به انواع جدید برنامه ریزی که مبتنی بر

1 - David off Paul & Thomas Rainer "Achoise Theory of Planning". Journal of the American in Stitutee Planners, 1962.

درک شرایط موجود نظام شهری است تغییر می یابد و اصطلاحاتی چون برنامه ریزی تصمیم گیر،^۱ برنامه ریزی روندی،^۲ برنامه ریزی جزء به جزء،^۳ برنامه ریزی اجرایی و سیاستگزاری،^۴ برنامه ریزی اجتماعی، و وکالتی^۵ به عرصه نظام شهرسازی وارد می شوند.

روش سیستمی طرح ریزی شهری

بزرگترین تحولی که از این مقطع زمانی در عرصه مطالعات شهری و تهیه طرح های توسعه اتفاق می افتد، تغییر روش تهیه طرح از تک بعدی دیدن و بررسی تحولات آینده براساس روند گذشته، ورود به عرصه سیستمی و نگاه به شهر به عنوان یک سیستم است. براساس این روش، مراحل روند طرح ریزی، چرخه پیوسته ای از مراحل تحلیل و جمع بندی است که جایگزین روند استنتاج سنتی می شود. مراحل این روش جدید به شرح زیر قابل طبقه بندی است:^۶

- تدوین اهداف طرح ریزی برای محدوده مورد مطالعه
- ایجاد بانک اطلاعاتی برای تشریح رفتار گذشته و حال سیستم
- پیش بینی و مدل سازی
- ارزیابی گزینه های توسعه و انتخاب گزینه مطلوب
- اجرای طرح و کنترل سیستم شهری

سابقه تحولات شهرسازی

فعالیت های مرتبط با تهیه طرح های جامع شهری در ایران از دو نظر قابل بررسی است، یکی لحاظ نمودن آثار پیشینیان از دوران باستان تا زمان حاضر و دیگری براساس مطالعات طرح توسعه شهری به مفهوم امروزی.

واقعیت این است که اگر چه سابقه تهیه طرح توسعه شهری در ایران قدمت اندکی دارد و حداکثر به نیم قرن می رسد. اما میراث به جای مانده از پیشینیان که قبل از میلاد را نیز بعضاً

---

1 - Decision control planning.
2 - Procedural Planning
3 - Incremental Planning
4 - Implmentation & Policy Planning
5 - Advocacy Planning

۶- مهندسیین مشاور شارمند، شیوه های تحقق طرح های توسعه شهری (جلد اول)، ص ۵۱.

در بر می گیرد. حکایت از وجود تفکر پیش اندیشیده ای دارد که اگر چه با مفاهیم امروزیین هماهنگ نیست اما قطعاً در زمان خود حاکی از وجود طرح ریزی اندیشمندانه ای دارد. وجود مجموعه تخت جمشید پاسارگاد، معبد چغاز نبیل در هفت تپه خوزستان، ارگ بم کرمان، تپه سیلک کاشان، شهر سوخته سیستان و بلوچستان و بسیاری دیگر همگی حکایت از این دارد که سازندگان بناهای فوق الذکر، از پیش، نیاز سنجی، امکان سنجی و لحاظ نمودن جمیع شرایط اقلیمی و سازه ای، امنیتی و غیره را در نظر گرفته و براساس تلفیق متناسب آنها با یکدیگر به ساخت اقدام نموده اند.

علاوه بر آثار به جای مانده از دوران باستان، شهرهایی نیز با نقشه های منظم و از قبل طراحی شده وجود دارد که عموماً با شبکه بندی نظم هندسی طراحی شده اند که از جمله نمونه های باقی مانده می توان به شهرهای شاپور و اردشیر خوره (فیروزآباد) در فارس، جندی شاپور و ایوان کرخه در خوزستان، بابل و تیسفون اشاره کرد. از بین نمونه های فوق الذکر، شهر اردشیر خوره با انجام محاسبات دقیق و کمی ریاضی، دایره ای را به وجود آورده است که حاکی از دقت عمل طراحان این شهر است. همچنین در شهر نیشابور ویژگی های خاصی در شبکه بندی معابر مدنظر بوده است به طوری که باعث شکل گیری شبکه شطرنجی شده است. علاوه بر این خود شهر به سه قسمت تقسیم می شود که عبارتست از:

۱- شهر خاص   ۲- نواحی خارج شهر   ۳- پاسدارخانه ها

شهر خاص دارای برج و حصار و چهار دروازه بوده که در خارج شهر پاسگاه ها واقع شده و آنها نیز دارای دروازه بودند.^۱

نقطه عطف اولیه در ساخت شهر ایرانی که مبتنی بر نظام بندی شهر و تفکر در خصوص چگونگی تقسیم بندی آن است به دوران ساسانیان باز می گردد. در واقع ظهور دولت ساسانی، اولین حرکت جامعه شهری ایران برای تمرکز و رسیدن به قدرت است. زیرا تا قبل از آن، حکومت همیشه از آن جامعه ایلی می بود که با جنگ و ستیز به قدرت می رسید، ولی نطفه اصلی دولت ساسانی در شهر بسته شد و زمینه حکومت در فضای جامعه شهری پرورش یافته

۱- تقوی نژاد دیلمی، محمدرضا، معماری، شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان، ص ۱۶۲.

است و بنا به همین دلیل است که شهر پایه نهادهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و بازرگانی، اداری دولت ساسانی می گردد.^۱

شهر پارسی از آنجایی که مکان اصلی استقرار طبقات برتر اجتماعی همچون موبدان، جنگاوران، دبیران و دهقانان است از دیدگاه ریخت شناسی از پنج فضای مختلف تشکیل می شود که طبقه بندی و جایگزینی هریک حاکی از وجود نظام برنامه ریزی شهری با نیازهای آن زمان است. تقسیمات شهر دوره ساسانی به شرح زیر است:^۲

۱. دژ حکومتی: مجموعه ای است مرکب از کاخ ها، آتشگاه اصلی، دیوان ها، سربازخانه ها، ذخایر، خزاین و انبارهای آذوقه که به دلیل اهمیت دژ در بالاترین نقطه شهر و در مهمترین نقطه سوق الجیشی ساخته شده و با دیوارهای سنگین محافظت می گردد.

۲. شامیانی: مجموعه ای مرکب از محلات خاص برای استقرار طبقات ممتاز (از نظر اقتصادی و اجتماعی) این بخش به وسیله دیواری سنگین با چهار دروازه به چهار سوی عالم محصور و بخشی از بازار شهر را در خود دارد. (این قسمت در دوره اسلامی به شارسستان موصوف می گردد).

۳. شار بیرونی: مجموعه مرکب از محلات، خانه ها، بازارها، باغات و مزارع پراکنده در اطراف شامیانی است. که محل استقرار کلیه مردمانی که در طبقات فوق جای نگرفته و در ساختار قدرت نقشی ندارند می باشد، این بخش در دوران بعد از اسلام به ربض مشهور می گردد.

۴. بازار: به عنوان ستون فقرات شهر از دل شارسستان (شامیانی) شروع شده و دامنه خود رابه شار بیرونی (ربض) می گستراند و در مسیر خود محلات مختلفی را شکل می دهد و به عبارتی قلب شهر را تشکیل می دهد.

۵. میدان: شامل فضایی وسیع در مقابل دروازه های شارسستان است که در ربض ساخته می شود و بازارها به آن باز می شوند. میدان محلی است برای اعلان فرمان های دولت، بخشودگی ها و عقوبت ها و....

۱- حبیبی، محسن، «از شار تا شهر» ص ۲۹

۲- همان مآخذ، ص ۳۲

ساختار تقسیم بندی شهرهای دوره ساسانی با ورود اسلام به شهر از تغییر جهان بینی برخوردار می شود و به همین دلیل عناصر کالبدی مبتنی بر تفکر جدید در تفکرات تقسیم بندی نظام شهرسازی نیز وارد می شود. بنا به همین دلیل است که شهر دوران اسلامی مفاهیم جدیدی را ایجاد می نماید که مهمترین آنها مسجد و محله است. بالطبع ورود این دو عنصر به نظام شهری مستلزم جانمایی متناسب با قدر و اهمیت آنها و همچنین ترکیب سایر عناصر شهری با آنهاست لحاظ نمودن این عناصر و ترکیب موزون آن وظیفه اصلی برنامه ریزان و طراحان شهری است که به دلیل اهمیت موضوع بطور مشخص به آن پرداخته می شود:

سیر تحول برنامه ریزی شهری بعد از ورود اسلام به ایران

تحولات شهرسازی مبتنی بر نگرش اسلام که بر اساس محوریت عناصر کالبدی مذهبی (مسجد، بازار و...) شکل می گیرد به سه دوره به شرح زیر قابل تقسیم بندی است.^۱

۱- قرون اولیه اسلامی

در این مرحله به دلیل تأثیرات به جای مانده از نظام شهرنشینی دوران ساسانی، اصول قبلی حاکم بر تفکرات این نظام همچنان پا برجاست. اما به تدریج بر اثر عوامل جدید، سیاست های شهرسازی تغییر می کند. الگوی حاکم بر این مرحله به دو گونه ساخت شهری منجر می گردد (فقیه ۱۳۵۴، کیانی ۱۳۶۵) یکی شهرهای نوساز که نشانه قدرت و وحدت سیاسی امپراطوری اسلامی می باشند، مثل شهر اولیه بغداد که به دستور منصور خلیفه عباسی بنا می شود. این شهر بر اساس نظم هندسی دایره ساخته شده و با چهار دروازه در اطراف و قصر خلیفه و مسجد بزرگ در مرکز، طراحی کاملاً از پیش اندیشیده شده ای را نشان می دهد. نکته قابل توجه در خصوص طراحی این شهر واگذاری ساخت محلات به عهده خود افراد شهر است که حاکی از مشارکت مردمی دارد. به همین دلیل ترتیب محله بندی، نحوه معماری، و باغ سازی این شهر به شهرت رنگ و بوی ایرانی می یابد.^۲

شهرهای نوع دوم، شامل شهرهایی است که با ایجاد مسجد و بناهای جدید رنگ و بوی اسلامی به خود می گیرند مانند اصفهان و ری.

۱- مشهدی زاده دهاقانی، ناصر، «تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران» ص ۲۲۱

۲- سلطان زاده، حسین، مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، ص ۲۹۵

پیشرفت شهرسازی در زمان استقرار حکومت های ایرانی همچون سامانیان، آل بویه و آل زیاد که آرامش نسبی نیز به کشور حکمفرما شده بود، فراهم می گردد به همین دلیل ربض گسترش یافته و بر شارستان تقدم می یابد و همچنین با توسعه ارتباطات با روستاهای اطراف، شهر فتودالی نیز در ایران شکل گرفته و به تکامل می رسد.

۲- قرون میانی اسلامی

در این زمان، در کنار آرامش سیاسی و رونق اقتصادی، هنر ایرانی در قالب معماری ساختمان ها شکوفا می شود و عناصر اصلی زیبایی شناسی شهری را به وجود می آورد و اگر چه یورش مغول باعث ویرانی بسیاری از شهرهای آباد می شود ولی از آنجایی که احداث شهرهای جدید و یا نوسازی آنها در این دوره، یکی از وظایف اصلی دولت شناخته می شود، در زمان حکومت غازان خان، الجاتیو و ابوسعید، شهرسازی شیوه نوین را پذیرا شده و شهرهایی چون مراغه، تبریز و سلطانیه بازسازی و یا احداث می شوند. به طوری که پروفیسور پوپ در این خصوص اذعان دارد که: خواجه رشید الدین وزیر غازان خان، شهری: شامل ۲۴ کاروانسرا، ۱۵۰۰ مغازه و ۳۰ هزار خانه مسکونی برای محل سکونت دانشمندی که از اطراف جهان گرد آمدند بنا می نماید.^۱ علاوه بر این، احداث بیمارستان، نقامتگاه و باغ های متعدد که از لحاظ استحکام و زیبایی و یکپارچگی، تمام بناهای نظیر خود را تحت الشعاع قرار داده اند، ساخته شده و مجموعاً شهری را به وجود می آورد که تمام نیازهای شهروندان را همراه با رفاه اجتماعی آنها فراهم نماید.

در این زمان شهرهایی چون سمرقند، بخارا و هرات از اهمیت ویژه ای برخوردار می شوند و یکی از نمونه های قابل توجه از نظر لحاظ نمودن مباحث امروزیین برنامه ریزی شهری، به نام ترمه است. در این شهر ابتدا جمعیت مورد نظر را که باید در شهر سکنی کند، تعیین می نمودند. سپس میزان زمین مورد احتیاج هر محله را مشخص ساخته و نهایتاً شبکه بندی خیابان ها، بازارها، مسجد جامع و سایر مساجد و مدارس شهر معین می گردید و پس از طی این مرحله مردم برای سکنی در شهر جدید به آنجا کوچ داده می شدند.^۲

۱- پوپ، آرتور، معماری ایرانی، ترجمه رضا بصیری

۲- سلطانیه، عبدالحمید، «شهر در تاریخ ایران» مجله محیط انسانی شماره ۱، ۱۳۴۹

۳- قرون متاخر اسلامی

در این مقطع نقطه عطف دیگری در تاریخ شهرسازی و شهرنشینی ایران اتفاق می افتد و آن تغییر اساسی ساختار شهرهای ایران با گشایش شبکه های ارتباطی، ساختار فضاهای عمومی متمایز از اماکن مذهبی و ایجاد ابنیه زیبا از حیث جنبه های معمارانه،^۱ رونق شهرنشینی و همچنین احداث دو عنصر اصلی طراحی شهری یعنی میدان و خیابان به همراه بازارها و کاروانسراهای شهری است. اوج این اقدامات در عهد صفوی خصوصاً هنگام سلطنت شاه عباس اول است که زمان شکوفایی هنرهای مختلف خصوصاً نقاشی، معماری و شهرسازی را به همراه دارد.

نمونه های چنین توجهی را بیش از همه می توان در پایتخت دوم صفویان یعنی اصفهان جستجو کرد که حتی به ابداع مجدد مفهوم شار و شروع سبک جدیدی تحت عنوان مکتب اصفهان از آن یاد شده است.^۲

مکتب جدیدی که براساس الگوی آرمانی صفویه از تفکر به اجرا در می آید، تلفیقی دقیق و روشن را از وضع مطلوب عرضه می دارد. در این تلفیق دو روش طراحی ارگانیک و خودگرا آمیخته شده و مفهوم جدیدی از برنامه ریزی و طراحی نهایی را به وجود می آورد، شهر اصفهان که عرصه کالبدی چنین تفکری است در طرح توسعه خود به گونه ای منطقی و خردمندانه به شرح زیر تعریف می گردد:

«محور چهارباغ به عنوان لولایی خطی بین سازمان فضایی کهن و نو، با عبور از محور زاینده رود (به عنوان محوری طبیعی و اندامین) عملاً ترکیبی از طبیعی و مصنوع، اندامین و منطقی، نظم و بی نظمی و ... را عرضه می دارد.

میدان نقش جهان به عنوان مرکز شهر جدید و نماد دولت قدرتمند صفوی با آن که الگوی خود را از میدان کهنه اصفهان می گیرد ولی این الگوی کهن را نظمی کاملاً منطقی می بخشد و با دقتی بی نظیر به ترکیب و تنظیم هندسی و فضایی عناصر پیرامونی و درونی آن می پردازد.^۳

۱- فقیه، نسرین، «اصفهان شهری برای عابر پیاده»، محله هنر و مردم، شماره ۱۵۲

۲- حبیبی، محسن، «از شار تا شهر»، ص ۹۳

۳- همان ماخذ ص ۹۵

در هم ریختن سیستم اداری شهرها همراه است. شهرهای تبریز، اصفهان، شیراز و... عظمت و شکوه خود را از دست می دهند و تنها شهر تهران است که به دلیل تأثیر پذیری ایران از اروپا، نمادهایی از نظام شهرسازی غربی را تجربه می نماید و این امر موجب ایجاد تحولاتی در ساختار کالبدی این شهر می شود، به طوری که با التقاطی شدن برخی تفکرات، خصوصاً در دوران حکومت ناصرالدین شاه ارزش های تازه ای در شهر سازی و معماری به وجود می آید که زبان سبک و ساختار فضایی جدیدی را به وجود می آورد که می توان به آن سبک تهران اطلاق نمود.^۱

مهمترین اسناد تصویری که گویای وضعیت کالبدی و سازمان فضایی سبک تهران است دو نقشه مربوط به تهران است که یکی مربوط به سال ۱۲۳۳ هجری شمسی (۱۸۵۵م) و دیگری مربوط به ۱۲۵۶ هجری شمسی (۱۸۷۸م) است، اولی نقشه در دارالخلافه تهران است که همان ساختار اصلی شهر زمان صفویه است که توسط شاه طهماسب صفوی ایجاد شده است که با سبک اصفهان همسانی زیادی دارد. ولی دومین نقشه که دارالخلافه ناصری است پس از اولین سرشماری کشور (در سال ۱۲۴۸) تهیه می گردد و براساس آن به دستور صدراعظم وقت دستور برنامه ریزی و طراحی شهر جدید تهران را برای افرادی که خارج از حصار و دیوار شهر بودند صادر می کند. این طرح زیر نظر صدراعظم و وزیر دارالخلافه مدرسه دارالفنون توسط مسیو بهلر (Buhler) فرانسوی تهیه می شود.^۲

این نقشه در حقیقت اولین طرح مدرن برای یک شهر است که با مشارکت محققین ارائه می شود خود آغاز فرایندی است که در آینده به تحولات برون زای نظام شهرسازی کشور منجر می شود. نظام حاکم بر این طرح براساس شبکه بندی خیابان های جدید همچون الگوی اروپایی خود از نظم هندسی پیروی کرده و عمدتاً با مرکزیت میدان تعریف می شود. به همین دلیل مجموعه ارگ و کاخ های درونی آن به عنوان مرکز هندسی شهر جدید فضایی خاص می یابند و بدین ترتیب مساحت شهر از ۳ به ۱۹ کیلومتر مربع می رسد.

۱- همان ماخذ ص ۱۲۹

۲- همان ماخذ ص ۱۴۱

در سبک تهران، خیابان نیز مفهومی جدید می یابد و نه به عنوان تفرجگاه بلکه به عنوان مکان تجارت و بازرگانی نقش می یابد به گونه ای که همانند یک فضای شهری با هویت و زنده مطرح می شود و سعی بر آن دارد که مظهر تجدد طلبی دولت قاجار در دوره ناصری باشد.

بالطبع با دگرگونی مفهوم خیابان و حضور عملکردهای جدید شهری همچون تماشاخانه، سینما، هتل، بانک، میدان نیز فضای کهن خود را از دست می دهد و تبعیت کننده تناسبات کمی دوره های رنسانس و باروی می گردد. به طور کلی این سبک سعی در اختلاط شرق و غرب و تفوق شرق و عرضه نمودن جنبه های کالبدی آن دارد که در برخی موارد نیز موفق بوده است. (نمونه میدان سبزه میدان).

شهرسازی دوران معاصر ایران

از سال ۱۲۸۵ هجری شمسی به بعد همزمان با انقلاب مشروطیت، گشایش اولین مجلس ملی، تدوین قانون اساسی و تصویب قانون بلدیة، نقطه عطف جدیدی در تاریخ ایران ایجاد می شود. این انقلاب همسو با تلاطمی که در جهان سرمایه داری و صنعتی ایجاد شده است، آرمان شهر خود را جستجو می کند و به دنبال قانونمند کردن رابطه دولت و رعیت، همراه با تحولات جامعه اروپایی در عرصه های مختلف از جمله نظام شهری است. به عبارتی روشن تر انقلاب مشروطیت بر آن بود تا با یک برش تاریخی روش زیست و تولید جامعه را تعریفی مجدد نماید.^۱

اگر چه سرنوشت مشروطیت در گذار تاریخ اندک خود مقابل دولت کودتا رنگ می بازد. اما از آنجایی که این نظام پویا برپایه یک سازمان متشکل دیوان سالار و نیروی نظامی مستقل از تقسیم بندی عشیره ای کهن تشکیل می گردد. باعث دگرگونی های زیادی در عرصه تحولات و خصوصاً جامعه شهری می گردد.

با تشکیل دولت پهلوی در سال ۱۳۰۴، استحاله جدیدی در تغییر از سنت به مدرنیسم به وجود می آید و بدون به وجود آمدن زیر بناهای لازم جهت این تغییر، روابط جدیدی شکل می گیرد. به عنوان مثال جامعه ایلیاتی با تصویب قانون ثبت اسناد و املاک، مراتع و زمین های

خود را باز می یابد و مالکیت اشتراکی زمین به نظام مالکیت انفرادی و قطعه قطعه شدن اراضی منجر می شود.

جامعه شهری نیز بدون آن که هسته های صنعتی را در خود جای داده باشد و بی آنکه دوره انتقالی از اقتصاد کارگاهی به اقتصاد کارخانه ای را درک کرده باشد در یک تغییر ماهوی

از یک جامعه تولیدی به یک جامعه خدماتی و سپس مصرفی تبدیل می شود و با تجدید طلبی حاکم بر مدرنیسم از دو جامعه روستایی و ایلیاتی به شدت فاصله گرفته و پدیده شهر مصرف زده را در پناه درآمد و ثروت نفت به وجود می آورد. در این دگرگونی و تحول، مفاهیم و عملکردهای سنتی به کنار گذاشته می شوند و شهر به عنوان تبلور فضایی کالبدی این دگرگونی، ارزش های قدیم سازمان فضایی خود را به دور می اندازد. به همین دلیل است که یکباره دخالت های عظیم کالبدی در بافت قدیم شهرهای ایران از جمله اصفهان، یزد، کاشان، کرمان و... آغاز می شود که در بسیاری موارد انسجام کالبدی و اجتماعی این شهرها را تحت الشعاع خود قرار می دهد.^۱ در این مقطع تاریخی، دولت به عنوان نهاد مداخله گر و درعین حال مقتدر هم از لحاظ قدرت و هم ثروت برای اولین بار در تاریخ شهرسازی کشور دست به تغییر ساختارهای فضایی شهرها می زند. این تغییر نه بر مبنای تفکرات و تحول درونی بلکه براساس اندیشه و تغییری برون شکل می گیرد که برخاسته از نظریه پردازی های نوگرایان نسل دوم شهرسازی جهانی است که بیش از هر چیز به توسعه معاصر می اندیشیده است و خیابان به عنوان نماد تجدید مطرح می شود.^۲

نکته قابل توجه در این نگرش این است که برای شهر نقشه جامع تهیه نمی شود بلکه اولین نقشه تهیه شده به نام نقشه خیابانها برای تهران در سال ۱۳۰۹ هجری شمسی و همدان ۱۳۱۰ هجری شمسی (۱۹۳۱) تهیه می شود که در آن توجه به خیابان بیش از هر عنصر کالبدی دیگر مطرح می گردد.^۳ در همین زمان با تغییر نام بلدی به شهرداری و برداشتن نام دارالخلافه

۱- برای مطالعه بیشتر رجوع شود به مزینی، منوچهر، «طرح ریزی شهری و تبیین چند مفهوم تازه»، مجموعه مطالعات طرح ریزی کالبدی ۱۳۷۰، ص ۲۲۰

۲- مشابه اقدامات بارون اوسمان در پاریس قرن نوزدهم

۳- کریمان، حسین، تهران در گذشته و حال، ۱۳۵۳

از پایتخت (۱۳۰۹ هجری شمسی) قانون بلدیہ مصوب مشروطیت، قدرت اجرایی می یابد و نظام مدیریت شهری در سازماندهی جدید تعریف می شود. متعاقب تصویب این قانون اجرای نقشه خیابان ها نیز در دستور کار قرار می گیرد و در بسیاری شهرها دو خیابان چلیپایی، بافت کهن شهری را از بین می برد و نشان اولین اقدامات شهرسازی جدید را بر چهره شهرهای ایرانی وارد می کند.

به دنبال تصویب قانون تعریض و توسعه معابر (۱۳۱۲ هجری شمسی) که به تعبیری آغاز فعالیت های شهرسازی در ایران نام گرفته است.^۱ ساختارهای کهن بافت شهری از هم گسسته شده و بازار یا در میانه خیابان و یا در عبور از آن هویت خود را از دست می دهد و خیابان نقش مسلط خود را به عنوان عنصر غالب و قدرتمند شهری ایفاء می کند.

در سال های پس از تصویب قوانین فوق الذکر و با تغییر نظام قدرت از پهلوی پدر به پسر، شهر توسعه بطنی خود را عمدتاً در طول مسیر خیابان های احداثی گذشته دنبال می کند و سیمای شهری با حضور نمایندگان معماری مدرن شکل می گیرد و کلاً شهر ایرانی بر آن است که برای اولین بار در تاریخ خود، تباین ها و تفاوت های اقتصادی - اجتماعی را تبلور کالبدی بخشد.^۲

دولت پهلوی در تحول دیگری به دنبال تبعیت از الگوی غربی به دنبال خلق شهر مردمی است و به نوعی با تصویب قانون تشکیل شهرداری و انجمن شهر (۱۳۲۸ هجری شمسی) به مشارکت شهروندان می اندیشد.

با تشکیل وزارت آبادانی و مسکن و در دستور کار قرار گرفتن طرح های جامع (۱۳۴۳ هجری شمسی)، مقطع جدید تاریخ شهرسازی ایران که مبتنی بر تهیه طرح در قالب دستورالعمل مدون است شکل می گیرد.

۱- مزینی، منوچهر، طرح ریزی شهری و تبیین چند مفهوم تازه، ص ۲۲۰

۲- حبیبی، محسن، از شار تا شهر، ص ۱۷۴

خلاصه

سیر تحول تهیه طرح های توسعه شهری (جهان)

<ul style="list-style-type: none"> • ایده های اتوپیایی برای رفع مشکلات اقتصادی، اجتماعی • فالانستر شارل فوریه، دهکده تعاونی رابرت آوئن 	<p>مرحله اول ۱۸۰۰-۱۹۰۰</p>
<ul style="list-style-type: none"> • گسترش تفکرات پوزیتویسم و استدلال استقرایی • تهیه طرح آمستردام ۱۹۳۹-۱۹۳۴ • طرح پاریس ۱۹۳۹-۱۹۳۴ • طرح لندن بزرگ ۱۹۴۴ 	<p>مرحله دوم ۱۹۰۰-۱۹۵۰</p>
<ul style="list-style-type: none"> • بازسازی و نوسازی سریع شهرها بعد از جنگ جهانی دوم • نظم بخشی فعالیت های چهارگانه شهر (مسکن، کار، تفریح، حمل و نقل) • استاندارد نمودن نیازهای کمی و کیفی زندگی شهری 	<p>مرحله سوم ۱۹۵۰-۱۹۷۰</p>
<ul style="list-style-type: none"> • توجه به جنبه های انسانی شهر • نگرش مبتنی بر شرایط عدم قطعیت • تغییر رویه مطالعات شهری از جامع به نظام سیستمی 	<p>مرحله چهارم ۱۹۷۰ به بعد</p>

بررسی سیر تحول مطالعات طرح های توسعه شهری در ایران

<ul style="list-style-type: none"> • وجود تفکرات از پیش برنامه ریزی شده برای ساخت و ساز • احداث مجموعه های بزرگ (تخت جمشید، چغازنبیل، ارگ بم، شهرسوخته • ایجاد شهرهای هندسی مثل فیروزآباد، نیشابور، جندی شاپور • ریخت شناسی شار دوره ساسانی (دژحکومتی / شارستان / ریض / بازار میدان 	<p>دوران باستان (قبل از اسلام</p>
<ul style="list-style-type: none"> • اضافه شدن عنصر کالبدی مسجد در مراکز شهر • توسعه شهر فتودالی و ارتباط شهر با روستا • توسعه هنر ایرانی در قالب معماری ساختمان ها و ایجاد شهرهای • پررونق مثل سمرقند، بخارا، هرات • رونق شهرنشینی با اضافه شدن دو عنصر میدان و خیابان • خصوصاً در عصر صفویه • گسترش شهرهای آباد و پررونق (مثل اصفهان) 	<p>بعد از اسلام تا عصر مشروطیت</p>
<ul style="list-style-type: none"> • انقلاب مشروطیت و قانونمند شدن رابطه دولت و مردم • تحول از سنت به مدرنیسم در عصر پهلوی و گسترش شهر تهران • تغییر ساختارهای فضایی شهرها با مداخله گری دولت مقتدر • (ثروت و قدرت) • تهیه نقشه خیابان ها (۱۳۰۹) • تهیه طرح های شهرسازی در قالب معابر (به هم ریختن بافت سنتی • شهرها) • تصویب قوانین مرتبط با شهرسازی (شهرداری و انجمن شهر، • وزارت آبادانی و مسکن و... • تهیه اولین طرح های جامع شهری از دهه ۱۳۴۰ 	<p>دوران معاصر تا انقلاب اسلامی</p>

فصلنامه جمعیت شامل مقالات علمی و نتایج تحقیقات جمعیتی زیربند می باشد. حق اشتراک یکی از منابع تأمین مخارج این نوع نشریات است. در صورتی که مندرجات و روش فصلنامه را می پسندید و ماندگاری آنرا برای جامعه مفید می دانید ما را یاری کنید.

بهای اشتراک سالانه (۴ شماره) با احتساب هزینه پستی برای:

مؤسسات، شرکتها و مراکز تحقیقاتی و اشخاص حقیقی و حقوقی ۲۰۰۰۰ ریال

اساتید و دانشجویان ۱۵۰۰۰ ریال

شرایط اشتراک:

۱. تکمیل فرم زیر و ارسال آن به آدرس: تهران، خیابان امام خمینی، شماره ۱۸۴، کد پستی ۱۱۳۶، سازمان ثبت احوال کشور، دبیرخانه فصلنامه جمعیت. (صندوق پستی ۶۶۹/۱۱۱۳۶۵).
۲. ارسال فیش بانکی حق اشتراک به حساب جاری ۹۰۲۰۵ بانک ملی شعبه حافظ میدان حسن آباد.
۳. برای دانشجویان و اساتید، تأییدیه واحد آموزش زیربند مبنی بر اشتغال به آموزش یا تحصیل.

✂ .....

برگ تقاضای اشتراک در فصلنامه جمعیت:

کد اشتراک: □□□-□□□	
نام شرکت / مؤسسه:	
نام:	نام خانوادگی:
میزان تحصیلات:	شغل:
دانشانی:	
صندوق پستی:	کد پستی:

در صورت نیاز به اطلاعات بیشتر با تلفنهای ۶۷۰۵۹۵۹ و ۹-۶۷۰۷۱۳۳ داخلی ۴۸۷ و دورنویس ۶۷۰۶۰۵ دبیرخانه فصلنامه تماس حاصل فرمایید.

THE COURSE OF EVOLUTIONS IN URBAN DEVELOPMENT PLANNING IN THE WORLD AND IRAN

By: Dr. Reza Ahmadian

■ Urban planning in the world and also in Iran is not so old according to the modern concept. There have been some efforts in this issue to regulate human settlement, which is the source of plan and program preparation for urban developments.

The history of the course of changes and evolution of urban development planning can be divided in four general periods:

First period; (1800-1900) during which the idea of **utopia** formed to remove difficulties of the citizens.

Second period; (1900-1950), the first thoughts planning is appeared by development projects for the European cities of Amesterdam, Paris and London. Third period, (1950 –1970) formation and compilation of Athens pact covenant. Attention is turned towards quantitative urban life standards.

Forth period; (from1970) attention is turned towards nonphysical features of the cities and formation of new attitudes in urban development planning.

The study of the changes and evolution of urban development planning in Iran comes under three stages:

First stage, ancient period and before introduction of Islam, by formation of magnificent compounds of Chaghar-Zanbil, Takht-Jamshid and Gondi- Shahpour.

Second stage, after the introduction of Islam up to constitutional revolution, flourish of urbanism together with Islamic arts and magnificent architecture of mosques and bazaars and appearance of cities like Samarkand, Bokhara, Esfahan ....

Third stage, (contemporary period). Introduction of automobile to cities, changes of spatial structure of the cities by establishment of wide streets and roads and provision of the first urban plan from 1340's (1961).

Key words:

Course of evolution, urban development planning, spatial structure

URBAN FRINGE AND FAMILY PLANNING

By: Dr. Reza Rasuli

■ Iran's population has faced an increasing growth during the past decades, so that in less than two decades the population has unexpectedly doubled.

One of the main consequences of population growth is the matter of rural immigration to big cities and abiding in margins. The major solution to this phenomenon is to apply birth control plans.

The goal of this essay is to review the relationship between urban fringe and family planning. Following the population census carried out in 1986 and finding out a growth rate up to 3/9%, the authorities took birth control measures; however, this was not welcome by rural and urban fringe due to their traditional point of view in this regard.

Consequently, we still witness the high fertility among urban fringe, which can be justified as follows:

Sex preference: Families usually prefer male children and this can raise the number of off springs.

Social respect: Normally, in fringe regions, men are respected more than women. However, women are respected a like when they become pregnant. Therefore, women welcome fertility.

Social security: Social security in aging period is also another factor of population growth and failure of birth control plans among urban fringe.

Children's death as well as low hygiene in fertility fields are other reasons for refusing to use birth control methods.

Out of others we can name the negative relationship between education and fertility.

The level of education is commonly low among females in marginal regions.

Meantime, lack of availability of welfare and hygienic centers is a hindrance for using birth control methods in these regions.

Generally, the above-mentioned factors may cause fewer acceptances of birth control plans among urban fringe and, that leads to rise in fertility rate.

Key words:

Urban fringe, birth control, social security, hygienic centers.

AN ANALYSIS OF THE PROCESS OF IMMIGRATION IN FARS PROVINCE

By: Dr. Hasan Beig Mohamadi & Bahnam Moghani

■Fars province indicates drastic changes in movements of population under the economic, social and cultural conditions. In the year 1335 (1956) this was a migrant sending province. Between 1345-1365 (1966-1986) received immigrants, and again from 1365-1375 (1986-1996) there was rural and tribal emigration due to several reasons, among them centralization of industry, draught, water shortage and unemployment. The migration balance in the decade was negative (6037).

In this essay population transfer inside the province and its distribution is analyzed.

The role of economic, social and cultural factors is being considered.

The method of the study is historical, descriptive and analytic.

Some recommendations are made at the end concerning the balancing of the population in the province.

Key words:

Immigration process, migration balance, emigration, life immigration

A STUDY ON THE EFFECTS OF POPULATION VARIABLES ON THE GOVERNMENT SIZE AND ECONOMIC GROWTH IN IRAN

By: Reza Keyhani Hekmat

■ Governments have differently interfered in the economic and social conditions of the people. According to Keynesians, sometimes their interference is necessary to overcome stagnation, sometimes they create difficulties toward economic developments and therefore it has always been a matter of consideration for the economists. This essay studies the extent of the effect of government interference on the rate of economic growth by population variables. It proves that population variables not only affect on the economic growth, they also determine the extent of government size. Support for elderly people and youngsters are positively related to the size of government. When the population variables enter growth equation the effect of government size on the economic growth becomes sensibly negative.

Key words:

Government size, population variables, economic growth

**STUDY OF SOCIAL ASPECTS OF INFERTILITY
AND ITS CONSEQUENCES
A CASE STUDY OF SHIRAZ CITY**

By: Dr. Iran mahboob & Ebrahim Rashidi Farfar

■ Infertility causes several psychological, socio-cultural problems in different countries especially in developing countries, and is regarded as a disease. As some layers in our country are exposed to effects and consequences of this problem, and in their private life and marital relations suffer from ill treatment and socio-economic deprivation and divorce, the problem should be considered and studied. Cognition of the problems and care of such couples in planning and hygiene policies for child - bearing is of great importance. The aim of this essay is to study the socio - aspects and consequences of infertility.

Key words:

Infertility, socio-culture problem, psychological problem, ill treatment

SOCIAL, ECONOMIC AND POPULATION SPECIALTIES OF FOREIGN IMMIGRANTS WITH EMPHASIS ON AFGHAN IMMIGRANTS IN IRAN

By: Mohammad Ahmadi Movahed

■ Foreign immigrants, especially Afghan immigrants are residing different part of our country for many years. There is no province whose residents are not in touch with and with out relations to them. The relation is so deep in some aspect that even if they return to their country the effects survive for long times. Among them the marriage should be mentioned, especially the marriage of Iranian women to immigrants. Therefore the problem of foreign immigrants is of the important problem our country is facing and must carefully and strictly be handled.

The aim of this essays is to study "social, economic and population peculiarities of foreign immigrants with emphasis on Afghan immigrants. This is to know this immense mass better and discover the effects of different aspects of their staying in Iran.

The essay is prepared by using information collected by the office of foreign citizens and immigrants of the Interior ministry in the year 1380 (2001)

Key words:

Afghan immigrants, dimension of the house hold, religion, ethnicity of foreign immigrants,

ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC THESES: PAST ISSUES AND FUTURE NEEDS

By: Dr. Mohammad Jalal Abbasi Shavazi¹ & Zeinab Kaveh Firouz[†]

■ Demographic research in Iran formally began in 1960s, and demography courses have been taught at BA and MA levels since 1970s. For the first time in Iran, PhD course in demography was also established at the University of Tehran in 2003. Undoubtedly, planning and future direction of demographic training in Iran depends upon a careful examination and review of demographic teachings and research in the past in the country. Assessment of the past teaching and research in demography would be useful to determine the necessary strategies for the development of demography according to needs of the society. The aim of this paper is to study the objectives and characteristics of demographic theses in Iran over the last four decades, which are considered as part of demographic literature in Iran. To meet this objective, demographic theses at BA, MA and PhD levels dealing with population issues are reviewed and analysed. Considering the gap of knowledge within previous studies, we will identify some demographic issues, which will be important subjects for further research in the future.

Keywords:

Demographic Research, Demographic Theses, Past Population Issues, Future Population Research

POPULATION

Published by:
**NATIONAL ORGANIZATION FOR CIVIL
REGISTRATION**

Under the Supervision of:
Dr. Ali Akbar Rahmani
Editor in chief:
Dr. Mohd. Javad Mahmoudi

Address: No. 184, Imam Khomeini Ave. Tehran, Iran.

Email : [pop_quarterly @ yahoo.com](mailto:pop_quarterly@yahoo.com)

Web: [WWW. NOCR.IR](http://WWW.NOCR.IR)

☎ 009821 6706050